

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

Visoko u srednjem vijeku

(ZAVRŠNI DIPLOMSKI RAD)

Mentor:
Prof. dr. Esad Kurtović

Kandidat:
Ervin Klepo

Sarajevo, 2016.

Sadržaj

UVOD.....	2
I VISOČKO POLJE = "UŽA BOSNA" – NAJSTARIJE I NAJDUGOTRAJNIJE SREDIŠTE BOSANSKIH VLADARA	7
<i>Geomorfološke karakteristike Visočkog polja</i>	<i>7</i>
<i>Najstarije poznato središte bosanskih vladara</i>	<i>8</i>
<i>Diplomatske aktivnosti bosanskih vladara na području Visokog</i>	<i>10</i>
II NASELJE PODVISOKI I VLADARSKA UTVRDA VISOKI – NASTANAK, SADRŽAJI I MEĐUSOBNI PROSTORNI I FUNKCONALNI ODNOSI	12
III INSTITUCIONALNO, UPRAVNO, VJERSKO I KULTURNO SREDIŠTE SREDNJOVJEKOVNE BOSNE	23
<i>Mili</i>	<i>23</i>
<i>Rezidencija bosanskih banova i kraljeva</i>	<i>26</i>
<i>Formalno sjedište poglavara Crkve bosanske</i>	<i>29</i>
<i>Franjevački samostan/i u srednjovjekovnom Visokom</i>	<i>33</i>
<i>Kulturne prilike</i>	<i>37</i>
IV ZAKLJUČAK	42
V PRILOZI DIPLOMSKOM RADU	45
VI IZVORI I LITERATURA	49

UVOD

Iako se možda na prvi pogled ne čini tako, razmatranje problema neke lokalne sredine u određenoj epohi nije jednostavan zadatak, pogotovo ako se radi o periodu srednjeg vijeka o kojem je građenje adekvatne spoznaje moguće jedino upregnućem širokog spektra aparature historijske nauke. To u slučaju Visokog¹ podrazumijeva konsultaciju arheologije, historije umjetnosti, topografije i onomastike u ulozi pomoćnih historijskih nauka radi dopune uvida u kompleksan splet rezultata političke, društvene, kulturne, ekonomske i crkvene historije. Zato se ovdje kao apriorno postavlja razmatranje historijske stvarnosti na relaciji prostor – vrijeme, materijalna stvarnost – duhovna i kulturna klima.

Olakšavajuća okolnost u obradi pitanja Visokog u srednjem vijeku jeste ta što nijedna relevantna historijska studija koja je izučavala srednjovjekovnu bosansku historiju u formi sinteze nije mogla udariti jake temelje svojem uvidu bez osvrta na fenomen Visokog kroz prizmu aktivnosti vladara, privrednog života, crkvenih prilika i materijalne kulture. Iz tog razloga u bosanskoj medievalistici je – srazmjerno njegovom značaju – o Visokom dosta napisano, vjerovatno više nego o bilo kojoj drugoj bosanskohercegovačkoj lokalnoj sredini.

Najvažniji izvori za izučavanje historije Visokog u srednjem vijeku sadržani su u vladarskim diplomatskim poveljama koje od vremena bana Stjepana II Kotromanića pa do pretposljednog bosanskog kralja Stjepana Tomaša područje Visokog nedvosmisleno određuju kao crkveni i politički centar srednjovjekovne Bosne u periodu od treće decenije XIV stoljeća do kraja druge decenije XV stoljeća. Sliku o Visokom u ovome periodu čiji kostur sačinjavaju navedene pisane vijesti diplomatskog karaktera dopunjavaju izvori sadržani u pismenoj korespondenciji poslovnih ljudi, tada prisutnih ovdje, sa Dubrovnikom. Ovi izvori pružaju vrijedne informacije o najvažnijim političkim aktivnostima bosanskih vladara, važnim državnim i crkvenim institucijama kao što su vladarski dvorovi, hiža bosanskih krstjana i franjevački samostan, spominju više punktova u Visokom i njegovoj neposrednoj okolini kao poprištu važnih historijskih zbivanja u srednjovjekovnoj Bosni, ali donose i najstarije sačuvane vijesti o imenu utvrđenog grada Visokog i njegovog podgrađa Podvisokog. Iznimno dragocjeni izvori o

¹ Pod nazivom Visoko ovdje se podrazumijeva područje današnjeg grada Visokog sa njegovom neposrednom okolinom koje se poklapa sa teritorijem današnje Općine Visoko.

srednjovjekovnom Visokom sadržani su u spomenicima materijalne kulture u vidu ostataka sakralne i fortifikacijske arhitekture, arheoloških nalaza i sepulkralnih spomenika koji su rječit indikator kulturne klime u kojoj se razvijalo srednjovjekovno Visoko i važan suplement pisanim izvorima koji govore o državno-pravnim, ceremonijalnim i duhovnim manifestacijama na ovome području. U vrijeme trećeg decenija XV stoljeća od kada jenjavaju tragovi diplomatske aktivnosti bosanskih vladara pada najobimnija pismena korespondencija stranih i domaćih trgovaca iz Visokog sa Dubrovnikom i Venecijom na osnovu koje se kvalitetno može pratiti dinamika privrednih odnosa u ovome mjestu ali i terminologija kojom je označavano ovo naselje.

Osvrt na Visoko dobio je svoje mjesto i u najstarijoj naučnoj literaturi o srednjovjekovnoj Bosni dostupnoj ovome radu u kojoj je u vidu sinteze razmatrana politička historija srednjovjekovne Bosanske države a šire područje Visokog okarakterizirano kao mjesto začetaka ove društveno-političke strukture gdje je evidentirana vladarska aktivnost.² Literaturu o srednjovjekovnom Visokom sa prelaza XIX i XX stoljeća preokupirale su ruševine staroga utvrđenog grada o čijem opisu i historijskim faktima su data dva značajna priloga³, a napisana je i jedna kraća monografija o Visokom u srednjem vijeku sa posebnim osvrtom na pitanje prisustva franjevaca.⁴ U ovome razdoblju objavljeni su i brojni izvori za izučavanje srednjovjekovne bosanske istorije od kojih ja ovome radu na raspolaganju bila dva zbornika pisanih povelja i izvještaja.⁵ Period između dva svjetska rata općenito karakterizira kvalitativni i kvantitativni pad u naučnoj historiografskoj produkciji što se reflektiralo i na pisanje o srednjovjekovnom Visokom tako da se ovaj rad referisao na jednu etnološku i historijsku sintezu o Visokom u kojoj su pitanja iz srednjeg vijeka razmatrana kao uvod u problematiku druge vrste.⁶

Literatura nastala u periodu od Drugog svjetskog rata do danas čini okosnicu ovoga rada. Pored relativne obimnosti nju karakterizira multiperspektivnost u pristupu srednjovjekovnom Visokom a sačinjava je više radova i monografija iz političke historije S. Ćirkovića, P. Ćoškovića

² V. Klaić, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.

³ Đ. Stratimirović, *Grad Visoki*, GZM, III/2, Sarajevo 1981; Ć. Truhelka, *Naši gradovi, Opis najljepših sredovečnih gradova Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1904.

⁴ J. Jelenić, *Kraljevsko Visoko i Samostan sv. Nikole*, Sarajevo 1906.

⁵ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae, Dalmatiae*, vol. IV, Zagreb 1906; K. Horvat, *Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum illustrantia*, GZM, XXI/1, Sarajevo 1909.

⁶ M. S. Filipović, *Visočka nahija*, Beograd 1928.

i H. Čar-Drnde⁷, historije gradova i gradskih naselja M. Vege, N. Klaić i M. Bublina⁸, kulturne historije Đ. Baslera i P. Anđelića⁹ i crkvene historije D. Kniewalda, S. Jalimama i P. Čoškovića¹⁰, historije umjetnosti N. Šahinović i A. Miloševića¹¹, kao i prilozi srednjovjekovnoj arhitekturi Đ. Mazalića, P. Anđelića i H. Redžića¹² i arheologiji P. Anđelića, S. Jalimama i D. Zadre.¹³

Napisana je i monografija o Visokom koja se na osnovu segmenta posvećenom dobu srednjeg vijeka, autora Pave Anđelića, može ocijeniti kao djelo monumentalno po svojem značaju za bosanskohercegovačku historiografiju obzirom da je u vidu multidisciplinarnog metodološkog pristupa postavilo nove standarde za izučavanje srednjovjekovnih prilika u

⁷ S. Čirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964; P. Čošković, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, *Croatia christiana periodica*, 37, Zagreb 1996; H. Čar-Drnda, *Teritorijalna i upravna organizacija Visočke nahije do početka 17. stoljeća*, *Behar*, 121/XXIII, Zagreb 2014.

⁸ M. Vege, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957; P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja*, *GZM XVIII*, Sarajevo 1963; N. Klaić, *Problem nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka*, *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropske kultura"*, Muzej grada Zenice, Zenica 1973; M. Bublina, *Gradovi Bosne i Hercegovine, Milenijum razvoja i godine urbicida*, Sarajevo 1999;

⁹ Đ. Basler, *Veliko učilište Crkve bosanske u mjestu Bosna (Iz kulturne istorije naroda Bosne i Hercegovine)*, *Pregled*, 4/LXV, Sarajevo 1975; P. Anđelić, *Doba srednjovjekovne bosanske države*, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984;

¹⁰ D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, *Rad JAZU*, knj. 270. Zagreb 1949; J. Kujundžić, *Visočka biskupija, Dobri pastir*, XXV/I-IV, Sarajevo 1975; S. Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla 1999; P. Čošković, *Crkva bosanska u XV. Stoljeću*, Sarajevo 2005;

¹¹ N. Šahinović, *Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoki*, *GZM*, 48/49, Sarajevo 2001; A. Milošević, *Ranosrednjovjekovni reljef iz Malog Čajna kod Visokog s dodanim natpisom Velikog kaznaca Nespine*, *Godišnjak ANUBiH*, 41, Sarajevo 2012.

¹² Đ. Mazalić, *Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka*, *GZM*, IX, Sarajevo 1954; P. Anđelić, *Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni*, *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropske kultura"*, Muzej grada Zenice, Zenica 1973; H. Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009.

¹³ P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973; *Isti, Krunidbena i i grobna crkva bosanskih vladara u Milima*, *GZM*, XXIV, Sarajevo 1980; S. Jalimam, *Zenički kraj kroz arheološke spomenike*, *Prilozi Instituta za istoriju*, 28, Sarajevo 1999; D. Zadro, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, *Prilozi Instituta za istoriju*, 33, Sarajevo 2004; *Isti, Grobovi bosanskih srednjovjekovnih vladara u crkvi srpsko-pravoslavnog manastira Vaznesenja gospodnjeg u Mileševi?*, *Pro tempore*, 3/3, Zagreb 2006.

lokalnim okvirima.¹⁴ Ovo djelo je na svjetlo dana iznijelo nove detalje koji su jednim dijelom izmijenili i proširili sliku o opštim srednjovjekovnim prilikama u Bosni i riješili neke historiografske i arheološke dileme, a za ovaj rad je značajno, tim prije što je utvrdilo i još više istaknulo značaj visočkog područja u bosanskoj srednjovjekovnoj historiji. Stoga svaka studija sa fokusom na Visoko u srednjem vijeku teško može da se odupre jačini Anđelićevog koncepta i u većoj mjeri izmijeni njegove osnovne postavke, pa je tako i ovaj rad osuđen da u svojim osnovnim konceptijskim konturama prati nit i razlaganje problematike na način postavljen u ovoj monografiji.

Od brojne literature koja se dotiče srednjovjekovnog Visokog u većoj ili manjoj mjeri, treba istaknuti monografiju Desanke Kovačević-Kojić koja predstavlja sintezu historije srednjovjekovne Bosne sa privrednog i urbanog aspekta.¹⁵ Posebna pažnja posvećena je Visokom na osnovu obimne izvorne dokumentacije koja pruža relativno detaljan uvid u sferu privrednog života ovoga područja u kasnom srednjem vijeku. Zahvaljujući iscrpnosti i nedvosmislenosti dokumentacije i visokog stupnja naučne interpretacije činjenica sadržanih u njima od strane autorice, po pitanju privrede u srednjovjekovnom Visokom nisu ostavljena otvorena neka važnija pitanja.

Značajno mjesto pitanje područja Visokog zauzima i u monografiji Marka Vege,¹⁶ ali se u širokim teritorijalnim razmatranjima i genezi teritorijalne ekspanzije srednjovjekovne Bosne, Visoko, nakon što je određeno kao embrio ove državne strukture, vrlo brzo gubi iz fokusa.

Monografija Dubravka Lovrenovića koja predstavlja recentiju sintezu o srednjovjekovnom bosanskom kraljevstvu¹⁷, unijela je novi kvalitet i mogućnost višedimenzionalnog sagledavanja glavnih čimbenika fenomenogije srednjovjekovnog Visokog u širem političkom i kulturološkom kontekstu putem konkretnih analogija u svjetlu prožimanja evropskih utjecaja i autohtonih razvojnih elemenata.

Izdašnost literature na ovu temu i neophodnost njezine obrade u širokom historijskom dijapazonu, skraćuje prostor za vlastita istraživanja, tako da se u pisanju ovakve vrste rada, kao

¹⁴ P. Anđelić, *Srednji vijek – Doba stare bosanske države*, Visoko i okolina kroz istoriju I, Visoko 1984.

¹⁵ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978.

¹⁶ M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982.

¹⁷ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti, Sveta krana ugarska i sveta krana bosanska 1387-1463*, Zagreb-Sarajevo 2006.

neminovna, pretpostavlja jaku dozu kompilacije etabliranih naučnih dostignuća. Kao autentična nota ponuđeni su pokušaji analiza na bazi komparacija rezultata i spoznaja različitih disciplina i autora o pojedinim problemima istaknutim u radu sa težnjom njihova sagledavanja u historijskom totalitetu.

Pošto etablirane naučne spoznaje o srednjovjekovnom Visokom predstavljaju široku osnovu za obradu ove teme, cilj rada je da inkorporacijom jasno formuliranih i uokvirenih tematskih segmenata u koherentnu tekstualnu cjelinu u vidu sinteze pruži jasan pregled razvoja društvenih, političkih, vjerskih, kulturnih i ekonomskih odnosa u Visokom u srednjem vijeku i odredi njihov značaj u kontekstu opštih srednjovjekovnih bosanskih prilika. Na tragu te intencije kao poseban zadatak postavilo se podrobno odmjeravanje obima sadržaja partikularnih tematika proporcionalno njihovoj važnosti u sklopu opšte slike ovome višedimenzionalnom historijskom problemu.

I

VISOČKO POLJE = "UŽA BOSNA" – NAJSTARIJE I NAJDUGOTRAJNIJE SREDIŠTE BOSANSKIH VLADARA

Geomorfološke karakteristike Visočkog polja

U historijskoj nauci postoji opšti konsenzus o tome da se matica srednjovjekovne bosanske države nalazila u srednjoj ili tzv. gornjoj Bosni.¹⁸ U literaturi su, međutim, rijetko dovođene u tješnju korelaciju povoljne karakteristike ovog terena i embrionalni karakter ovog područja u društveno-političkom smislu pri nastanku Bosne. U geografskom smislu srednja ili gornja Bosna prostire se od izvora rijeke Bosne na jugu do Vrandučkog klanca na sjeveru i obuhvata plodnu sarajevsko-zeničku kotlinu.¹⁹ Centralnu poziciju u srednjoj ili gornjoj Bosni zauzima longitudinalno visočko polje²⁰ karakteristično po silovitim zavojima koje pravi rijeka Bosna u svom toku od sastavaka rijeke Fojnice do Dobrinjskog klanca. Prostirući se u pravcu jugoistok-sjeverozapad u dužini od oko 10 kilometara ovo izuzetno plodno polje definirano je blago uzdignutim brjegovima čiji grebenasti obronci, koji su međusobno razdvojeni brojnim potočnim dolinama, gravitiraju rijeci Bosni i tako tvore *izrazitu geografsku cjelinu i agrarno najplodniji region u srednjoj ili Gornjoj Bosni.*²¹ Odnos visinskog i ravničarskog terena na području cijelog Visočkog polja je uravnotežen. Ovakva harmonija reljefnih elemenata zaslužna je što je ovo područje u kontinuitetu naseljeno više od sedam hiljada godina.

Jedinu snažniju terensku elevaciju, čije je ishodište neposredno u jugoistočnom rubu polja, ima brdo Visočica. Svojom naglašenom dominacijom nad ovim terenom kojem se postavilo kao prirodno težište, ovo brdo je bilo element koji je posebno odgovarao srednjovjekovnom senzibilitetu za prostor u čijoj artikulaciji posebnu ulogu u funkcionalnom i simboličkom smislu igra odnos odbrambenog i branjenog, nadzirućeg i nadziranog segmenta, a u simboličkom i likovnom, dominantnog i podređenog i vertikalnog i horizontalnog elementa. Vrh

¹⁸ Vego, 1982, 24.

¹⁹ V. Klaić, 1882, 17; Filipović, 1928, 195.

²⁰ Filipović, 1928, 197.

²¹ Anđelić, 1984.a, 112.

Visočice ima vizuelnu vezu sa planinama koje predstavljaju granične markere prvobitne ili uže Bosne, a to su: na sjeveru planine Vlašić i Konj, na istoku planina Romanija, na jugu Bjelašnica i Bitovnja, a na zapadu planine Vranica, Radovan i Karaula.²² Područja smještena između ovih planina i uže Bosne doimaju se kao da gravitiraju visočkom polju, a to nije stvar iskrivljene percepcije stvorene pod utjecajem spoznaje da je Visoko i njegova bliža okolina u političkom, društvenom i ekonomskom smislu u određenom historijskom periodu bilo stvarni centar ovom području, već rezultat istinske geografske centripetalne pozicije visočkog polja u odnosu na navedene planinske masive. Tome u prilog govori činjenica da je glavovina slivova rijeka i potoka koji nastaju na ovim planinama usmjereno i slijeva se direktno ili u neposrednoj blizini visočkog polja²³, a opšte je poznato da riječne doline i potočne brazde usmjeravaju i određuju komunikaciju. Srednjovjekovni utvrđeni gradovi pozicionirani na ovim planinama ili njihovim obroncima, u koje se ubrajaju neki od najznamenitijih bosanskih gradova poput Bobovca, Hodidjeda, Kozao-grada iznad Fojnice i Dubrovnika kod današnjeg Ilijaša, nemaju ni izbliza tako snažnu radijalnu vizuelnu komunikaciju sa ostalim prostorima od značaja kao što je to grad Visoki na Visočici.

Logika organskog prilagođavanja svih artificijelnih elemenata strukturi terena, tolika inherentna arhitekturi u srednjovjekovnoj Bosni, na ovom području dobila je mogućnost da samo putem akcentiranja odgovori kompleksnom spletu političkih, društvenih, simboličkih i funkcionalnih pretpostavki za formiranje jedne srednjovjekovne prijestolnice.

Najstarije poznato središte bosanskih vladara

Najstariji i najuži sadržaj pojma Bosne, odnosi se na naselje tipa teritorijalne općine smješteno u visočkom polju i njegovom pribježju.²⁴ Dok se termin 'Bosna' kao oznaka za zemlju u smislu državne formacije javlja prije X stoljeća, naselje sa imenom Bosna u izvorima prvi put

²² V. Klaić, 1882, 19.

²³ V. Klaić, 1882, 18: „Gornjoj Bosni pribrajahu se još doline pritoka rieke Bosne, poimenice Lepenice i Lašve na lievoj strani, a Stabnje i Trstivnice na desnoj.“; Filipović, 1928, 200: „Visočki bazen ima, u odnosu prema ostalim dijelovima srednje Bosne, središnji položaj, i pomoću dolina Bosne i njenih pritoka vrlo podesne veze s ostalim krajevima.“

²⁴ Anđelić, 1984.a, 114.

je spomenuto oko 1200. godine od Tome Arhiđakona i odnosi se na Visoko s okolinom.²⁵ Na osnovu toga se smatra da je visočko polje predstavljalo središnji dio prvobitne Bosne, koju već u X stoljeću spominje car Konstantin Porfirogenet²⁶, tako da bi i Konstantinov Desnek trebalo tražiti u okolini Visokog.²⁷

Pod Bosnom se i u kasnijem srednjem vijeku (u odnosu na X stoljeće Konstantina Porfirogeneta) razumijevao samo taj kraj, u kom je postala i odakle se širila bosanska država.²⁸ Čuvanje imena Bosna za oznaku visočkog područja u bosanskoj diplomaciji i samog Visokog s naseljem Mili produžilo se vrlo dugo.²⁹

Arheološki nalazi i spomenici kulture, razni latinski spisi i ostali historijski izvori, pokazuju da je, već od prvih dana bosanske države, bliža i dalja okolina Visokoga dobila značaj upravnog centra i da je prijestolnica bana Kulina bila upravo na području Bosne (Visokog s okolinom).³⁰

Za ranije doba srednjega vijeka, na ovome prostoru konstatovani su ovi nasebinski elementi: selo Moštre, kuće bosanskih krstjana u Moštrima, banski i kraljevski dvor u Moštrima, crkva Kulina bana u Biskupićima, crkva i biskupski posjed u Milima, manje trgovačko naselje u Podvisokom i utvrđeni grad Visoki.³¹ (slika 1) Geografski smještaj ovih lokaliteta i njihov međusobni odnos, govore da se ovdje radi o jedinstvenom teritoriju koji je nekada zauzimala jedna teritorijalna općina i koji se obično smatra za jedinstveno naselje.³²

Postepeno se u srednjem vijeku ime Bosna za oznaku šireg područja oko Visokog gubilo i ustupilo mjesto nazivu Visoko ili Visoki i mjestu Mili kod Visokog, u današnjim Arnautovićima.³³

U kasnom srednjem vijeku svi ovi elementi još uvijek postoje, a nasebinski sklop se obogaćuje brzim razvitkom Podvisokog.³⁴ Međutim, i tokom XIV i XV stoljeća Podvisoki se,

²⁵ Vego, 1982, 24.

²⁶ Filipović, 1928, 205.

²⁷ Anđelić, 1984.a, 105.

²⁸ Filipović, 1928, 195.

²⁹ Vego, 1982, 78.

³⁰ Kovačević-Kojić, 1978, 35; Vego, 1982, 75; Anđelić, 1984, 107.

³¹ Anđelić, 1984.a, 118.

³² Anđelić, 1984.a, 111-112.

³³ Vego, 1982, 76.

kao jedno od najrazvijenijih trgovačkih naselja u cijeloj bosanskoj državi, identificira sa naseljem Bosna, tako što je kod Dubrovčana u ovo vrijeme adresa "trgovcima u Bosni" značila isto što i adresa "trgovcima u Podvisokom".³⁵ Dubrovčani su stalno spominjali naselje Bosnu za oznaku Visokog i okolinom kad su pisali svojim carinicima i trgovcima u Bosnu i u Srebrenicu. Oni su odvojeno posmatrali i spominjali Srebrenicu i naselje Bosnu iako je i Srebrenica u pokrajini Bosni.³⁶

Diplomatske aktivnosti bosanskih vladara na području Visokog

Od druge četvrtine četrnaestog stoljeća područje Visokog se prvi puta i u pisanim dokumentima eksplicitno dovodi u vezu sa vladarskom djelatnošću, u vrijeme kada je ban Stjepan II Kotromanić konsolidovao svoju vlast u Bosni. Direktni podaci iz vladarskih isprava iz 1326-1329. godine *nesumnjivo govore o Visokom i njegovoj bližoj okolini kao najvažnijem centru tadašnje Bosne*.³⁷ U njima se spominje ban Stjepan II u akciji učvršćivanja vlasti u novoosvojenim krajevima koju diplomatskim putem sprovodi u Milima i Moštrima.³⁸ U istim dokumentima mjesto Mili se spominje u kontekstu održavanja državnog sabora³⁹, a Moštri kao mjesto gdje se nalazi kuća velikoga gosta Radosava, što je značajno jer ukazuje na još jedan punkt iz neposredne okoline Visokog koji se vezuje za diplomatsku aktivnost ovog vladara, ali i tim prije što ovo područje nedvosmisleno povezuje sa djelatnošću i obitavanjem visokog dostojanstvenika Crkve bosanske.⁴⁰

Naredni sačuvani pisani dokument u kojem se uža okolina Visokog ponovo spominje u svjetlu vladarske aktivnosti potječe iz 1354. godine i odnosi se na prvi poznati čin vladanja bana

³⁴ Anđelić, 1984.a, 118.

³⁵ Filipović, 1928, 206-207.

³⁶ Vego, 1982. 79.

³⁷ Anđelić, 1984.a, 107.

³⁸ Naime, ban Stjepan II po spomenutim ispravama zajedno sa bratom Vladislavom daje u feud knezu Vukosavu Hrvatiniću župe Banicu i Vrbanju u Donjim Krajevima, Anđelić, 1984.a, 133; Anđelić, 1980. 236-237. Ovo područje nije bilo u sastavu bosanske države prije bana Stjepana II Kotromanića.

³⁹ Anđelić, 1980. 236-237

⁴⁰ Anđelić, 1984.a, 133: „*Ban Stjepan II Kotromanić i njegov brat Vladislav izdaju feudalnu zavjernicu knezu Vukoslavu Hrvatiniću potvrđujući mu ranije date posjede u Donjim Krajevima. Povelja je izdata u Moštrima, u kući velikog gosta Radoslava.*“

Tvrtka I Kotromanića koji je također u Milima održavao državni sabor.⁴¹ Tom prilikom su ban Tvrtko i njegova majka Jelena posebnom poveljom potvrdili knezu Vlatku Vukosaliću sve posjede koje je držao za vrijeme bana Stjepana.⁴² Već naredne 1355. godine, izvori također smještaju bana Tvrtka u Visokom, gdje obavlja diplomatske poslove prvog reda obzirom da Dubrovčanima izdaje povelju o slobodi trgovine na području njegovih zemalja. Posebnost ove povelje je u tome što se grad Visoki u njoj prvi puta spominje pod tim imenom ("in castro nostro Visoka Vocatum").⁴³ Dakle, već sredinom četrnaestog stoljeća na području današnjeg Visokog u radijusu od sedam kilometara na osnovu vladarskih isprava možemo sa sigurnošću identificirati egzistiranje tri državotvorne institucije u vidu vladareve kancelarije, prisutnosti visokog dostojanstvenika autohtone crkve i mjesta održavanja državnog sabora ili "stanka". Naravno, u ovo vrijeme ne smijemo zanemariti franjevece čije je prisustvo na ovom području bilo u direktnoj vezi se njegovom centralnom ulogom u političkom životu Bosne, o kojima će više riječi biti na drugom mjestu u radu.

⁴¹ V. Klaić, 1882. 142-144.

⁴² Anđelić, 1980. 236-237.

⁴³ Anđelić, 1984.a, 133.

II

NASELJE PODVISOKI I VLADARSKA UTVRDA VISOKI – NASTANAK, SADRŽAJI I MEĐUSOBNI PROSTORNI I FUNKCIONALNI ODNOSI

Podvisoki, podgrađe grada Visokog, koji je egzistirao na mjestu današnjeg Visokog na ušću Fojnice u Bosnu, bio je najvažnije naselje ne samo u visočkom bazenu nego i u cijeloj srednjovjekovnoj Bosni.⁴⁴ U izvorima se prvi put spominje 1362. godine u vezi sa boravkom dubrovačkih trgovaca, kojih je od tog vremena u ovome naselju bivalo sve više. Pored već spominjanih povoljnih geografskih, saobraćajnih i političkih okolnosti u kojima nastaje ovo naselje, razlozi za njegovo prerastanje u trgovačko središte su blizina i povezanost sa srednjobosanskim rudarskim bazenom, s jedne, i rudnikom Olovo, s druge strane.⁴⁵ Intenzitet razvoja rudarstva od sredina XIV stoljeća za posljedicu je imao preporod i dinamičniji razvoj domaće privrede koja je stvorila preduslove za formiranje privredno aktivnih naselja i varoši⁴⁶ čija se ekonomika zasnivala na trgovini. Vezan za mjesta rudarske proizvodnje koja su mu gravitirala, Podvisoki vremenom postaje glavni trg na kojem se kupuje srebro i olovo iz susjednih rudnika, jer trgovci preferiraju boravak u podgrađu pod utvrđenjem vladarskog Visokoga u odnosu na rudnike čija su urbana naselja bila tek u začetku.⁴⁷

Do kraja XIV stoljeća, uslijed povoljnih okolnosti Podvisoki postaje najznačajniji ekonomski centar srednje Bosne i cijele srednjovjekovne bosanske države.⁴⁸ Velika živost u ovom podgrađu uočljiva je od devedesetih godina XIV stoljeća najprije po jačoj djelatnosti dubrovačkih trgovaca, ali i domaćih ljudi od kojih se neki biraju za dubrovačke građane što svjedoči o njihovim poslovnim uspjesima.⁴⁹ Rudarska proizvodnja, kao najvažniji elemenat

⁴⁴ V. Klaić, 1882, 18; Filipović, 1928, 206.

⁴⁵ Kovačević-Kojić, 1978, 36.

⁴⁶ Ćirković, 1964, 98; Kovačević-Kojić, 1978, 56, 347; Anđelić, 1984, 439.

⁴⁷ Kovačević-Kojić, 1978, 36.

⁴⁸ Filipović, 1928, 206; Kovačević-Kojić, 1978, 61-62; Anđelić, 1984.a, 103-104.

⁴⁹ Kovačević-Kojić, 1978, 61-62.

privrednog života Bosne, svoj vrhunac dostiže u prvoj polovini XV vijeka⁵⁰, i upravo se taj period hronološki poklapa sa najvećom privrednom ekspanzijom visočkog naselja.

U to vrijeme i Dubrovčani se ovdje javljaju u sve većem broju, naročito od 1412, pa se ova godina uzima kao početak stvaranja dubrovačke naseobine u Visokom, koja se razvijala sve do 1433. godine.⁵¹ Izvori iz dubrovačkog arhiva upućuju na ustaljenost i jačinu ove kolonije, koja je u navedenom periodu bila jedna od najjačih u srednjovjekovnoj Bosni.⁵² Veliki broj Dubrovčana koji su se zadržavali u Visokom proističe iz potrebe podmirivanja dvora i članova kraljeve pratnje luksuznom robom, ali su poslovne veze sa obližnjim rudnicima srednjobosanskog rudarskog bazena i Olova bile od primarnog značaja za njihovo okupljanje u Visokom.⁵³ Isti Dubrovčani, koji povremeno borave u spomenutim rudnicima, žive stalno u Visokom, a po obavljenom poslu vraćaju se u ovo podgrađe. Time se dobrim dijelom može objasniti to što krajem XIV i u prvim decenijama XV stoljeća nema dubrovačkih naseobina u Fojnici, Kreševu, Dusini, kao i nesklad između podataka o izvozu srebra sa srednjobosanskih rudnika i malog broja Dubrovčana koji se tamo javljaju.⁵⁴ U Podvisokom su se čak formirale i lokalne cijene za srebro koje se tu prodavalo, a funkcionirala je i jedna od najvažnijih carina u srednjovjekovnoj Bosni.⁵⁵ Pored srebra, Dubrovčani u Podvisokom kupuju vosak i kožu.⁵⁶

Uvoz robe, prvenstveno tkanina iz Venecije i drugih gradova Italije, je indikator važnosti ovoga trgovačkog centra preko koga se uvozila roba i za okolna tržišta.⁵⁷ Uz to što se u drugoj polovini XIV i u prvoj polovini XV stoljeća nametnulo kao središte trgovine ovoga kraja⁵⁸ Visoko postaje i jak potrošački centar, sa kupcima zainteresovanim čak i za luksuznu robu, posebno tkanine. To potvrđuje i postepeno izrastanje trgovačke četvrti, sa radnjama i posebnim kućama dubrovačkih trgovačkih kompanija.⁵⁹ Zbog toga ne iznenađuje što se Visoko u izvorima

⁵⁰ Ćirković, 1964, 227.

⁵¹ Kovačević-Kojić, 1978, 65.

⁵² Kovačević-Kojić, 1978, 62-63, 162.

⁵³ Kovačević-Kojić, 1978, 63-66.

⁵⁴ Kovačević-Kojić, 1978, 68.

⁵⁵ Truhelka, 1904, 93; Kovačević-Kojić, 1978, 66, 69; Redžić, 2009, 215.

⁵⁶ Andelić, 1984.a, 304

⁵⁷ Kovačević-Kojić, 1978, 69-70.

⁵⁸ Filipović, 1928, 206-207.

⁵⁹ Kovačević-Kojić, 1978, 269.

veoma rano označava kao "varoš", jer je imao sve odlike jednog pravog gradskog naselja.⁶⁰ Inače najranija upotreba termina varoš za označavanje jednog gradskog naselja srednjovjekovne bosanske države i uopšte Balkana prije dolaska Osmanlija jeste upravo vezana za Visoko.⁶¹ Upotrebljavanje termina varoš za privredno aktivna podgrađa svjedoči o tome da je u Bosnu i Visoko, pored umjetničkih stilova, iz Ugarske bio importiran i leksik.⁶² Privredna osnova varoši je zanatlijska i trgovačka djelatnost koja se obavlja u stalnim lokalima, tako da varoš predstavlja naselje sa najvećim stepenom u razvitku tehnike trgovačkog poslovanja i organizacija zanatske djelatnosti u srednjovjekovnoj Bosni.⁶³ Dubrovčani koji su živjeli u Visokom, pored toga što su većinom bili trgovci, bili su i zanatlije, carinici, državni funkcioneri, pa čak i "protovestijari", svojevrsni ministri finansija bosanskih vladara.⁶⁴

Činjenica da dubrovačka vlada često stavlja u zadatak nekim uglednim članovima kolonije iz Podvisokoga da rješavaju probleme dubrovačkih trgovaca iz nekih drugih mjesta dodatno oslikava poziciju i značaj ove dubrovačke naseobine. Zbog svog ugleda i poznavanja poslovnih prilika, dubrovački trgovci u Visokom u stvari *igraju ulogu nezvaničnog predstavništva, koje zastupa interese Dubrovačke Republike na bosanskom području.*⁶⁵

Kako je Visoko jednom prilikom označeno i kao "civitas", dobija se utisak da su Dubrovčani na taj način obilježavali ne samo rudarska već i ostala veoma razvijena gradska naselja. *To bi bio jedini termin kojim se razlikuje veće i naprednije od slabije razvijenijih gradskih naselja.*⁶⁶ U svjetlu ovih podataka, izbija na vidjelo nagli i snažan privredni uspon Podvisokoga, tokom prve tri decenije XV vijeka.

Po procjeni D. Kovačević-Kojić Podvisoki je tada brojao preko 2000 stanovnika, što u kategorizaciji srednjovjekovnih evropskih gradova spada u gradove srednje veličine, uz važnu

⁶⁰ Kovačević-Kojić, 1978, 70.

⁶¹ Kovačević-Kojić, 1978, 136-137: „U svom testamentu, jedan Dubrovčanin koji je umro u Veneciji 1421. godina, ostavlja kuću od drveta "posta in varos de Sovisochi".“

⁶² Lovrenović, 2006. 557.

⁶³ Kovačević-Kojić, 1978, 130-131, 140; Andelić, 1984, 483; Andelić, 1963, 184.

⁶⁴ Kovačević-Kojić, 1978, 164-165.

⁶⁵ Kovačević-Kojić, 1978, 62-63.

⁶⁶ Kovačević-Kojić, 1978, 141.

opasku da gradovi sa manje do 2000 stanovnika čine 90-95% svih evropskih gradova srednjeg vijeka.⁶⁷

Zadnjih decenija bosanske samostalnosti, negdje od 1450. godine, napredak Visokog je zaustavljen, a počelo je njegovo opadanje. U ovom periodu središte bosanske trgovine postala je Fojnica. Visoko je tada bilo na sve jačem udaru Osmanskog carstva, čija vojna sila je u šestoj deceniji XV stoljeća bila stalno prisutna u njegovoj neposrednoj blizini u Vrhbosni. Međutim, razloge za povlačenje dubrovačkih trgovaca iz Podvisokog još tridesetih godina XIV stoljeća, po D. Kovačević-Kojić treba tražiti u stvarima poslovne prirode.⁶⁸

Utvrđeni grad Visoki i naselje Podvisoki u srednjem vijeku prostorno, funkcionalno, politički i ekonomski funkcioniraju na principu simbioze. Stoga je identifikacija grada-utvrde kao sastavnog dijela aglomeracije koju u funkcionalnom smislu ravnopravno sačinjava i naselje u podgrađu ispravna, s tim što se konstatacija da je *prvobitno jezgro ove aglomeracije svakako grad*⁶⁹ mora uzeti s rezervom. Grad-utvrda se naravno prva javlja u izvorima obzirom da su njegove funkcije tješnje povezane sa političkim institucijama⁷⁰ nego funkcije privredno aktivnog podgrađa. Međutim, kada su u pitanju refugijalna i simbolička funkcija koje su uz funkciju kontrole i nadzora okolnog prostora fundamentalne za jednu srednjovjekovnu utvrdu, postaje jasno da pojavu takve strukture ne možemo očekivati na praznom prostoru (prostoru u kojem ne postoje drugi sadržaji komplementarni sadržajima utvrde). Ovdje želimo istaknuti značaj i sadržaj prostora kojim dominira utvrda, a posebno privredno aktivnog podgrađa. N. Klaić privredni faktor identificira kao glavni pokretač u formiranju srednjovjekovnih gradova, jer su ekonomski razlozi u prvom redu uvjetovali stvaranje malih jezgra i novih čvorišta⁷¹ kao punktovi pojačanih socijalnih interakcija koji predstavljaju novinu u dotada pretežno seljačkom svijetu. Međutim, navedena autorica u izvjesnoj mjeri proturječi gore iznesenoj tvrdnji kada ističe da se varoš, kao privredno aktivno naselje, *jednako stvara ispod zagrebačkog kastruma i ispod Visokog u*

⁶⁷ Kovačević-Kojić, 1978, 227- 228.

⁶⁸ Kovačević-Kojić, 1978, 73-74.

⁶⁹ Andelić, 1984.a, 159.

⁷⁰ Kovačević-Kojić, 1978, 135: „'Grad' u ćirilskom i 'castrum' u latinskim izvorima XIV vijeka koji se odnose na Bosnu isključivo označavaju tvrđavu, sjedište vladara i feudalca.“

⁷¹ N. Klaić, 1973, 43.

*Bosni...*⁷² što pretpostavlja postojanje *castra* kao plodova aktivnosti javne vlasti ili vladara, dakle političke intervencije u nastanku srednjovjekovnih gradova, koja, uz pravni elemenat, jeste važan, ali ne i odlučujući faktor u inicijalnoj tački ovoga procesa, kako je i sama autorica primarno primijetila.

Iako se naziv za podgrađa formira tako što se nazivu grada-utvrde dodaje prefiks 'sub', 'sotto' ili 'pod'⁷³, to ne mora neophodno značiti da je prisustvo utvrđenog grada iniciralo formiranje privredno aktivnog naselja u njegovoj posrednoj ili neposrednoj blizini. Inače, Podvisoki je prvo poznato podgrađe iz izvora čije ime je izvedeno na ovaj način, i to 1382. godine, kada je već bilo jedno od najvažnijih privrednih središta Bosne.⁷⁴ Pošto se radi o podgrađu sa trgovinom kao osnovnom privrednom djelatnošću, onda uzroke njegova nastanka treba primarno tražiti u pogodnim uvjetima za trgovinsku razmjenu koji su tu postojali mnogo prije navedenog datuma.

Iz Anđelićeve tipologije naselja u srednjovjekovnoj Bosni možemo steći i uvid u proces razvitka privredno aktivnih naselja u kome prvi stadij zauzima trgovište kao naselje čiju ekonomsku osnovu čini trgovačka djelatnost periodičnog karaktera.⁷⁵ Stvaranje gradova je složen proces koji se historijski može konstatirati tek kada je razvijen jer sadrži nekoliko stupnjeva nastajanja koji se u cijelosti mogu shvatiti nakon što se razmotre ekonomske, društvene, pravne i političke komponente života kraja u kojem se taj proces prati.⁷⁶ Sasvim je sigurno da je Podvisoki kao jedno od najrazvijenijih naselja u srednjovjekovnoj Bosni prošao kroz duži proces razvitka od trgovišta do varoši tako da začetke njegova nastanka treba tražiti mnogo ranije nego je identificiran u izvorima.

Obzirom da utvrđeni grad i podgrađe nastaju i razvijaju se paralelno opravdana je pretpostavka Marka Vege da je i sam grad Visoki nastao mnogo prije nego što se u izvorima spominje pod tim nazivom.⁷⁷ Prvi put u izvorima Visoki se javlja u povelji bana Tvrtka 1355. godine u kojoj se naziva tvrđavom.⁷⁸ Period vladavine bana Stjepana II i bana Tvrtka I (1322-

⁷² N. Klaić, 1973, 43.

⁷³ Kovačević-Kojić, 1978, 135.

⁷⁴ Kovačević-Kojić, 1978, 135-136.

⁷⁵ Anđelić, 1963, 181.

⁷⁶ N. Klaić, 1973, 41.

⁷⁷ Vego, 1982, 24, 75.

⁷⁸ Anđelić, 1984.a, 159, 182; Redžić, 2009, 214.

1377) karakterizira vrlo intenzivna aktivnost na podizanju utvrđenih gradova, tako da je u historiografiji prevladalo mišljenje da je i grad Visoki podignut u vrijeme bana Stjepana II.⁷⁹ Već je istaknut značaj visočkog područja još u vrijeme vladavine bana Kulina, tako da eventualnu aktivnost banova Stjepana II i Tvrtka I na podizanju Visokog možemo ograničiti na dogradnju ili proširivanje utvrde koja je sasvim izvjesno tu postojala i prije njihove vlade, najvjerojatnije u drugačijoj formi i sa drugačijim sadržajima – prvobitno isključivo sa odbrambenom funkcijom.⁸⁰ Anđelić, naime, Visoki svrstava među najstarije utvrđene gradove u Bosni.⁸¹

Brdo Visočica na kojem je smješten grad Visoki sa svojim izrazito dominantnim položajem u odnosu na visočko polje i smještajem u neposrednoj blizini ušća rijeka Fojnice i Bosne čije doline su još u antici predstavljale prostor kojim su prolazile važne saobraćajne arterije, posjedovalo je izrazito pogodne prirodne uslove za situiranje objekta ovog tipa. Ako se osvrnemo na koncentraciju više značajnih punktova u visočkom polju za koje je arheološkim ili historiografskim putem ustanovljeno da su u razvijenom srednjem vijeku predstavljali žarišta političke, vjerske, kulturne i ekonomske aktivnosti, onda nam postaje jasnija toliko značajna uloga koju je ovaj grad imao u historiji srednjovjekovne bosanske države. Posljednja arheološka istraživanja na ovome gradu iz 2007/2008. godine koja su pokazala složenost i slojevitost arhitektonskih sadržaja što su sačinjavali ovaj grad (slika 6) u velikoj mjeri demantiraju Anđelićevu konstataciju da se Visoki *u dugoj i politički značajnoj povijesti nikada nije razvio u tvrđavu veće snage i jačeg vojno-strateškog značaja*, kao i to da njegov politički značaj stoji u

⁷⁹ Anđelić, 1984, 447; Anđelić, 1984.a, 159.

⁸⁰ O korelaciji namjene i pozicioniranja utvrđenih gradova u srednjovjekovnoj Bosni Anđelić (1984. 455) ističe da je „...njihovo podizanje u širim regionima uvjetovano u najvećem broju slučajeva odbrambenim potrebama upravno-političkih jedinica, odnosno zajednica. U manjem broju podizani su gradovi za zaštitu pojedinih naselja, rudnika, puteva, granica, mostova i feudalnih posjeda. Uža lokacija grada u tako izabranom regionu uslovljena je čisto strateškim momentima: grad je uvijek podignut na prirodno najbolje utvrđenom i zaštićenom položaju.“ Pozicioniranje utvrđenog grada Visokog na terenu i njegova komunikacija sa okolnim prostorom, kao i njegova namjena, uklapa se u opšte obrasce koji važe za ogromnu većinu utvrda ovog tipa u srednjovjekovnoj Bosni. Redžić (2009. 127) je na osnovu terenskih istraživanja preko sedamdeset srednjovjekovnih gradova na području Bosne i Hercegovine uz akceptiranje Anđelićevih konstacija zaključio slijedeće: „Utvrđeni gradovi u Bosni građeni su na prirodnim prilazima župama (za njihovu odbranu), zatim uz riječne doline, odnosno, uz najvažnije komunikacije koje su u pravilu išle riječnim dolinama. Utvrđeni grad je najčešće postavljen na prirodnom i teško pristupačnom položaju koji dominira okolinom.“

⁸¹ Anđelić, 1984.a, 159, 182.

nesrazmjeri sa njegovim odbrambenim kapacitetima.⁸² Anđelić dakako napominje da o fizičkom izgledu visočkog grada sudi na osnovu terenskih opservacija te da detaljniju spoznaju o ovom problemu možemo steći samo na osnovu sistematskih arheoloških iskopavanja.⁸³ Logika srednjovjekovnog fortifikacijskog graditeljstva bazira se na maksimalnom prilagođavanju terenu i artikuliranju njegovih prirodnih predispozicija kao što je nepristupačnost (koja je izražena i u primjeru ovoga grada) u konačnu odbrambenu strukturu u kojoj fortifikacioni arhitektonski elementi mogu biti izuzetno efikasni čak i kada se javljaju samo u vidu akcenta konfiguracije nepristupačnog terena kojem se prilagođava organski. Prilagođavanje uslovima terena vršeno je tako što su izloženija mjesta imala deblje zidove nego dijelovi koji su prirodno zaštićeni.⁸⁴ U ovom slučaju *snaga i jači vojno-strateški značaj* ne moraju neminovno da proističu iz snage, debljine i visine odbrambenih zidova i kula tvrđave, iako je za grad Visoki, pored izrazito nepristupačnog terena na kojem je situiran, karakterističan i kompleksan sklop različitih fortifikacijskih elemenata u vidu koncentričnih zidova, više kula i opkopa oko cijelog grada koji je jedinstven u srednjovjekovnoj fortifikacijskoj arhitekturi u Bosni. (slika 7)

Dakle, stanje na ovom utvrđenom gradu nakon posljednjih iskopavanja samo jednog njegovog manjeg dijela znatno mijenja predstavu kakvu su imali Mazalić, Anđelić, Redžić i drugi o njegovom tlocrtnom rješenju i prostornoj transpoziciji. Saznanja navedenih autora o tehničkom aspektu načina gradnje i materijalima, obzirom da je zasnovano na neposrednom uvidu ostataka gradskih zidova, ostalo je neizmjenjeno. Potvrđeno je da je grad bio podignut od netesanog kamena – vapnenca pločastog oblika većih i manjih dimenzija, vezanog malterom.⁸⁵

Pretpostavljalo se da Visoki ima pravilan tlocrt kao rezultat slobodne transpozicije na terenu koji na mjestu situiranja grada ima formu kupe sa elipsoidnom bazom. Zidovi obora uistinu prate tok slojnica terena⁸⁶, ali su unutrašnji elementi, sadržinski, međusobnim fizičkim odnosima i oblikovno, ustvari, mnogo obimniji i kompleksniji nego je to prisustvo dvije naspramno postavljene kvadratične kule u planu koji je ponudio Mazalić.⁸⁷ Dok za Redžića šture informacije koje je imao o fizičkom izgledu ove utvrde nisu bile dostatne za određivanje stilskih

⁸² Anđelić, 1984.a, 183-184.

⁸³ Anđelić, 1984.a, 167.

⁸⁴ Truhelka, 1904, 7; Bublin, 1999, 30.

⁸⁵ Truhelka, 1904, 92; Mazalić, 1945, 240-248; Kovačević-Kojić, 1978, 262; Anđelić, 1984.a, 172.

⁸⁶ Redžić, 2009, 214.

⁸⁷ Mazalić, 1954, 240-253.

obilježja⁸⁸, Anđelić u slabo vidljivim arhitektonskim fragmentima i Mazalićevom planu (slika 3) Visokog identificira pojedine elemente romanike, koji se, općenito u arhitekturi bosanskih gradova iz perioda romanike, očituju u jednostavnom tlocrtu grada sa jedinstvenim prostorom, relativno niskim bedemima rijetko debljim od jednog metra i zdepastoj kuli kvadratne ili pravougaone osnove.⁸⁹ Spomenuti vrsni poznavaoči srednjovjekovnog fortifikacijskog graditeljstva bili su uskraćeni za spoznaje proistekle od slučajnih nalaza iz 1994. i istraživanja iz 2008. godine u vidu arhitektonskih struktura i građevinskih detalja koji formiraju dopunjenu i izmijenjenu predstavu o ovoj utvrđi. Iz slika (slika 4. i 5) su uočljivi ostaci segmenta utvrde viših i debljih bedema i zidova sa ostacima kule kružne osnove za čije se postojanje nije znalo, zatim ostaci dekorativne arhitektonske plastike u vidu gotičkog nadvratnika sa uklesanim prelomljenim lukom, što grad Visoki svrstava u red utvrđenja sa izrazitim gotičkim stilskim obilježjima.⁹⁰

Aglomeraciju ovoga grada-utvrde, koji je po Anđeliću dosegao najviši razvojni domet, čine slijedeći urbanistički elementi: tvrđava, jedno naselje neposredno zaštićeno bedemima i drugo izvan bedema, ali u njihovoj neposrednoj blizini, zatim groblje i kuća krstjana bosanske kuće.⁹¹ Na osnovu toga Visoki se s pravom svrstava u kategoriju najvećih utvrđenja-gradova u srednjovjekovnoj Bosni, zajedno sa Bobovcem, Borčom, Biogradom kod Konjica, Blagajem kod Mostara i Kreševom.⁹²

⁸⁸ Redžić, 2009, 214.

⁸⁹ Anđelić, 1984, 457.

⁹⁰ O gotičkim elementima u arhitekturi bosanskih gradova: Anđelić, 1984, 457.

⁹¹ Anđelić, 1984.a, 160.

⁹² Anđelić, 1984, 411-412; Kovačević-Kojić, 1978, 262; Bublin, 1999, 30. Bublinova monografija (u segmentu koji se odnosi na srednji vijek) daje jedan opšti prikaz srednjovjekovnih bosanskih gradova zasnovan na shematizaciji ranijih saznanja nauke o ovom problemu, tako da je ovdje dati skup najvećih utvrđenih gradova, u koji je uvršten i Visoki, konstatacija preuzeta iz studija Anđelića i Kovačević-Kojić kojima u fokusu nisu bili samo utvrđeni gradovi. U svojoj klasifikaciji srednjovjekovnih gradova Bublin ne pravi distinkciju između utvrđenih gradova i privredno aktivnih naselja tako da obje strukture označava terminom "grad". Da je to rezultat nedovoljnog uvida u razlike između ove dvije urbanističke kategorije potvrđuje činjenica da i franjevačke samostane svrstava u inventar utvrđenih gradova tako što ih eksplicitno postavlja „...bliže rubu naselja, odnosno kod gradskih kapija“ (Bublin, 1999, 36) što je direktno preuzeta i pogrešno protumačena konstatacija D. Kovačević-Kojić, koja se po pitanju gradskih kapija referiše na ona rijetka privredno aktivna naselja koja su imala zidine, kao što je to Jajce i nekolicina drugih. Stoga, svrstavanje grada-utvrde Visoki u red najvećih utvrđenih gradova koje se bez sumnje odnosi na njihov fizički opseg, kod ovog autora vjerovatno proističe iz tumačenja posebnog značaja utvrđenog grada

Grad je imao vojno-odbrambenu funkciju, a povremeno je bio sjedište vladara i trajno sjedište velikog kneza bosanskog.⁹³ Institucija bosanskog kneza sa sjedištem u gradu Visokom ne može se poistovjetiti sa zapovjednicima vojnih posada u ostalim tvrđavama na području Bosne koji su imali skoro isključivo vojne funkcije i bili su čuvari, ali ne i upravljači okolne teritorije. Samo su "kastelani" tvrđava uz gradska naselja, izgleda, imali neke ingerencije u upravi.⁹⁴ Ugledno mjesto visočkih knezova među bosanskim velikašima⁹⁵, zatim epitet "veliki", koji se ponekad susreće, pretpostavlja u svakom slučaju i veće administrativno područje nego što je sam grad i njegov uži distrikt.⁹⁶ Na primjeru velikog kneza bosanskog Tvrtka Borovinića koji je tu titulu stekao najkasnije 1436. godine Pejo Ćošković je komparirajući terminologiju kojom je označena ova ličnost u dvije različite, vremenski bliske povelje utvrdio da naslov *veliki knez bosanski* iz domaće titulature odgovara položaju *palatina* na ugarskom dvoru.⁹⁷ Sudeći bar prema kasnijim dokumentima, bosanski knez – kastelan grada Visokog, obavljao je brojne poslove iz svakodnevnog života u lokalnoj upravi.⁹⁸

Glavna novina u lokalnoj upravi najuže Bosne u vrijeme kasnog feudalizma jest nastajanje trga i varoši, te stvaranje varoške općine u Podvisokom.⁹⁹ Čvrsti bedemi utvrđenja, dvor velikog kneza bosanskog i blizina vladarskih dvorova davali su prednosti administrativnog centra¹⁰⁰ i pružali su trgovcima u podgrađu osjećaj bezbjednosti¹⁰¹, što je bila snažna osnova za

zajedno sa njegovim podgrađem u opštim političkim i ekonomskim prilikama srednjovjekovne Bosne, a ne iz autentičnih analiza uvrde na Visočici kao arhitektonskog fenomena, što je bilo očekivano obzirom na autorov stručni profil iz oblasti arhitekture. U tom smislu, njegova monografija, iako prilično recentna, ne daje novi doprinos razumijevanju srednjovjekovnih bosanskih gradova.

⁹³ U pojašnjenju pojma velikog kneza bosanskog Anđelić (1984.a, 111) naglašava da se titula "bosanski" „ne odnosi na čitavu državu, nego na užu teritorij ili naselje Bosnu“. Imao je, dakle, nadležnosti u samom Visokom i njegovoj okolini. Stvarni djelokrug njegovog rada nije u detaljima poznat, ali s obzirom na sjedište u utvrđenom gradu i na uobičajeno značenje titule knez, svakako se mora računati s funkcijom upravno-političkog karaktera.

⁹⁴ Ćirković, 1964, 218.

⁹⁵ Anđelić, 1984.a, 159. nap. 7: „*Veliki knez bosanski ima ugledno mjesto u centralnom državnom aparatu i redovno sudjeluje u Radu državnog vijeća, odnosno zbora velikaša.*“

⁹⁶ Anđelić, 1984.a, 113.

⁹⁷ Vidi: Ćošković, 1996, 76-77.

⁹⁸ Anđelić, 1984.a, 118-119.

⁹⁹ Anđelić, 1984.a, 119.

¹⁰⁰ Anđelić, 1984.a, 166.

privredni prosperitet koji je obilježio razvoj Podvisokog u drugoj polovini XIV i prvoj polovini XV stoljeća.

Najstarije prvotno jezgro Podvisokog, kako u funkcionalnom i razvojnom tako i u teritorijalnom pogledu, jeste mjesto, odnosno prostor na kojem se trgovalo. Vjerovatno je to u prvo vrijeme bio slobodan, otvoren prostor na kojem su se, pod zaštitom grada, u blizini važnog upravnog središta, na stjecištu značajnih prometnica i u centru agrarno bogatog kraja – održavali godišnji, mjesečni, sedmični i uopće periodični sajmovi – današnji Pazar.¹⁰² Važno je napomenuti da se imenom trg, osim konkretnog kvarta koji je ovdje bio naseobinski embrio, ponekada označavala i čitava naseobinska aglomeracija Podvisokog, što trgovinu ističe kao osnovu ekonomike ovoga naselja.¹⁰³

Nedostatak saznanja o kulturi varoškog ambijenta je akutan u cijeloj srednjovjekovnoj Bosni. U Podvisokom se na osnovu vodeće uloge dubrovačkih trgovaca u privrednom životu može naslutiti da je osnovni ton u kulturnom smislu određivalo građanstvo ovoga primorskog grada, koje je svakako donosilo elemente materijalne kulture iz primorja i pomagalo da se oni afirmišu.¹⁰⁴ U testamentima i kupoprodajnim ugovorima Dubrovčana često se izričito naglašava da su pojedine kuće napravljene od drveta¹⁰⁵, tako da se, obzirom na nerezistentnost materijala od kojeg su uglavnom bila sačinjena, srednjovjekovna podgrađa nisu sačuvala ni u najmanjim ostacima¹⁰⁶, a što je svakako slučaj i sa Podvisokim. Na formu i unutrašnju organizaciju varoške kuće utjecalo je u prvom redu zanimanje stanovništva pa su kuće trgovaca imale, ponekad, i radnje i prostor za čuvanje robe, a kuće zanatlija i radionice, što je bilo uobičajeno i u tadašnjim evropskim prilikama.¹⁰⁷

Na osnovu jednog pisanog izvora, koji se odnosi na domaćeg trgovca, može se steći i djelomičan uvid u unutrašnji inventar kuća u srednjovjekovnom Podvisokom, o kojem se inače

¹⁰¹ Kovačević-Kojić, 1978, 63-66.

¹⁰² Anđelić, 1984.a, 160.

¹⁰³ Anđelić, 1984.a, 162; Kovačević-Kojić, 1978, 135: „...*pod trgom (mercatum), u dubrovačkim, latinskim i ćirilskim izvorima koji se odnose na srednjovjekovnu Bosnu, podrazumijeva se: prvo – mjesto na kome se povremeno trguje, drugo – stalan trg, i najzad – naselje koje se oko stalnog trga formiralo.*“

¹⁰⁴ Ćirković, 1964, 239-240.

¹⁰⁵ Kovačević-Kojić, 1978, 278.

¹⁰⁶ Redžić, 2009, 20.

¹⁰⁷ Anđelić, 1984, 466; Bublin, 1999, 34-36.

na razini Bosne veoma malo zna. Tako je trgovac Milaš Radomirić u svojoj kući u Visokom imao krevet, a osnovano se pretpostavlja da je i ognjište bilo sastavni dio varoških kuća koje su osvjetljavane voštanim svijećama.¹⁰⁸

O fizionomiji Podvisokog teško je išta konkretnije reći osim da se očitovala razbijenom tipu naselja, što je također bilo karakteristično svojstvo srednjovjekovnih bosanskih varoši.¹⁰⁹ Pisani izvori omogućuju da se ustanovi postojanje nekih važnih elemenata urbanističkog inventara ovoga naselja kao što su zgrade u kojima su bili smješteni kraljev dvor, franjevačka kuća ili samostan i carina.

Urbanistička fizionomija Visokog pokazuje sve bitne elemente jedne srednjovjekovne metropole u nastajanju. Jaka tvrđava, ekonomski jako naselje – podgrađe, dva vladarska dvora, više crkava, mjesto za održavanje državnih sabora i dr. – sve su to karakteristike jedne prijestolnice u to doba.¹¹⁰ Ambijent i atmosferu u kojim se odvijao društveni život u Podvisokom najrječitije oslikava konstatacija da *strani poslanici, dvorski dostojanstvenici, članovi kraljeve pratnje i pojedini feudanci, koji su dolazili na razne dogovore, uveličavali su svojim prisustvom ovo naselje i davali mu posebno obilježje.*¹¹¹

¹⁰⁸ Kovačević-Kojić, 1978, 331.

¹⁰⁹ Anđelić, 1984.a, 166.

¹¹⁰ Anđelić, 1984.a, 104.

¹¹¹ Kovačević-Kojić, 1978, 63-66.

III

INSTITUCIONALNO, UPRAVNO, VJERSKO I KULTURNO SREDIŠTE SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

Mili

Kada su u pitanju Mili, nijedno drugo mjesto na području srednjovjekovne Bosne ne spominje se u kontekstu održavanja sabora. Sabor je bio važan dodatak mnogim srednjovjekovnim državama a predstavljao je zbor glavnih plemića i prelata zemlje koji se u Bosni najčešće javlja pod terminom "stanak".¹¹² Diplomatička građa povezuje instituciju stanaka sa Milima, izvori o franjevačkom samostanu sv. Nikole bili su ključni pri ubikaciji ovog mjesta¹¹³, a arheologija je, pored toga što je egzaktno konstatirala lokaciju, na svjetlo dana iznijela materijalnu stvarnost koja ukazuje na kulturološku kompleksnost, ali i na dodatnu dimenziju važnosti ovog lokaliteta obzirom da ga je potvrdila kao mjesto gdje su se nalazili vladarski grobovi, posebno grob kralja Tvrtka I, o kojima najstarije pisane vijesti potječu iz XVII stoljeća. Dejan Zadro je analizirao dio epa dubrovačkog diplomate Jakete Palmotića koji je nastao nakon 1667. godine za koji ovaj autor tvrdi da je za sada jedina pismena potvrda arheoloških dokaza o grobu Tvrtka I u Milima.¹¹⁴ Radi korekcije prethodne tvrdnje treba navesti podatak iz izvještaja biskupa Franje Baličevića iz 1600. godine u kojem ovaj vizitator opisuje stanje katoličke crkve krajem XVI stoljeća gdje između ostalog tokom posjete Visokog, za kojeg kaže da je njegov zavičaj, spominje "kraljevu kapelu"¹¹⁵ što je starija vijest od Palmotićeve i konkretnija po pitanju mjesta gdje se nalaze kraljevi grobovi koje je ovdje tačno određeno.

¹¹² Lovrenović, 2006, 465.

¹¹³ Anđelić, 1980, 236-237.

¹¹⁴ Rad Dejana Zadre, *Grobovi bosanskih srednjovjekovnih vladara u crkvi srpsko-pravoslavnog manastira Vaznesenja Gospodnjeg u Mileševi?*, Zagreb, 2006. predstavlja recentniji prilog pitanju vladarskih grobova u Milima. Vidi: Zadro, 2006, 45-48.

¹¹⁵ „Da Curiabani a Visochi, mia patria, 12 miglia lontano arriuai, hoggi di borgo, anticamente citta assai bella, per quanto le sue relique dimostrano. (...) Il monasterio con la chiesa di S. Nicolo e detta la capella del re, e bella benché non molto grande...“, Horvat, 1909, 71.

Iako je uzeo u obzir sve ove činjenice, P. Anđelić ipak u vidu hipoteze (kako ju je sam označio) ističe mišljenje *da su se bosanski državni sabori, po pravilu održavali u Milima*.¹¹⁶ D. Lovrenović upućuje na prisustvo institucije sabora u srednjem vijeku u većem broju država istočno-centralne Evrope.¹¹⁷ Da li je, međutim, u drugim državama sa kojima je po pitanju prisutnosti sabora povučena paralela sa srednjovjekovnom Bosnom bilo pravilo da se sabor održava na jednom mjestu Lovrenović ne diskutuje jer se fokusira na političku i simboličku relaciju sabor – kruna u vrijeme kada je ovo tijelo *kao oličenje kolektivne volje bosanskog plemstva* bilo odlučujući faktor u izboru i legitimaciji nosioca krune.¹¹⁸

Ono što lokalitet Mile čini posebnim u bosanskoj medievalistici jeste grobna crkva bosanskih vladara, koja je ujedno bila i krunidbena crkva bosanskih kraljeva.¹¹⁹ Osnovano se pretpostavlja da je ovdje bio sahranjen i ban Stjepan II Kotromanić¹²⁰ što implicira da je mauzolejni karakter crkve prethodio njenoj namjeni za obred krunisanja kraljeva. Činjenica da je *krunisanje na grobovima uglednih predaka čest običaj u srednjem vijeku*¹²¹, po Anđeliću dodatno ide u prilog određenja Mila kao krunidbenog mjesta. Dovodeći u korelaciju otkriće kraljevskih grobova, ustaljenost zborovanja državnih sabora na ovom mjestu i njegov epitet značajnog vjerskog sjedišta sa autentičnim pisanim podatakom koji krunidbu kralja Stjepana Tomaša iz 1446. godine izričito smješta u Mile¹²², Anđelić iznosi tezu o ovom lokalitetu kao mjestu gdje su se krunisali svi bosanski kraljevi poslije Tvrtka I (izuzev Stjepana Tomaševića), uz indicije da se i krunisanje prvog bosanskog kralja moglo obaviti upravo ovdje.

Razultati Anđelićevih istraživanja crkve u Milima svoj puni značaj dobili su u Lovrenovićevoj sveobuhvatnoj studiji o porijeklu i karakteru bosanske krune gdje je pitanje krunisanja prvog bosanskog kralja riješeno snažnom argumentacijom u prilog tezi koja

¹¹⁶ Anđelić, 1984.a, 109.

¹¹⁷ Lovrenović, 2006, 466.

¹¹⁸ Lovrenović, 2006, 456.

¹¹⁹ Ovdje je oznaka grobna za istu crkvu u kojoj se obavljala krunidba stavljena na prvo mjesto, jer je grob prethodnih vladara bio važna pretpostavka za simboličnu dimenziju ceremonijala krunidbe kralja. O ustoličavanju bosanskih banova u historiografiji nije pisano obzirom na nedostatak izvora, tako da se ne zna da li je ono bilo popraćeno nekom vrstom ceremonije.

¹²⁰ Anđelić, 1984.a, 237.

¹²¹ Anđelić, 1984.a, 110.

¹²² Anđelić, 1984.a, 243-244.

srednjovjekovne Mile u Bosni definitivno atribuirao kao mjesto odigravanja ovoga čina od prvorazrednog značaja u srednjovjekovnoj bosanskoj crkveno-političkoj historiji. Minuciozna analiza izvora suvremenih ovome događaju i razlučivanje stvarnih fakata iz konfuznih navoda historiografskih djela XVII i XVIII stoljeća (*Kraljevstva Slavena* od Mavra Orbinija iz 1601. i *Illyricum sacrum* Daniela Farlatija iz 1769.), sagledani u kontekstu unutrašnjih, regionalnih i opšteevropskih konfesionalno-političkih kretanja i opštih konceptualizacija krunidbenog čina¹²³ postavili su tezu o Visokom kao mjestu krunidbe Tvrtka I za kralja na još dublje i šire temelje i svako buduće problematiziranje ovoga pitanja na osnovu trenutno raspoloživih informacija učinili potpuno izlišnim.

Povezanost čina krunidbe sa *mjestom institucionaliziranoga kulta*¹²⁴, nije običaj autohtono ustanovljen u srednjovjekovnoj Bosni, već je odraz tadašnjih evropskih obrazaca koji su još sredinom četrnaestog stoljeća bili formirani na skoro pola milenija staroj praksi krunisanja njemačkih careva u Achenu, i francuskih kraljeva u Riemsu, gdje je u prvoj bio sahranjen Karlo Veliki, a u drugoj njegov brat Karloman. Najbliža analogija ovoga tipa crkvi u Milima jeste crkva u ugarskome stolnome Biogradu gdje su također na jednom mjestu bile objedinjene funkcije sahrane i krunidbe vladara, kao i održavanja državnih sabora.¹²⁵

Da li je crkva arheološki identificirana kao lokacijski prethodnik crkve sagrađene sredinom XIV, a za koju je stilskom analizom ustanovljeno da se radi o romaničkoj¹²⁶, te da potječe iz XII ili XIII stoljeća, i u kulturnom i ritualnom smislu bila predak gotičkoj crkvi sagrađenoj na njenom mjestu, za sada je teško odgovoriti. Posljedica je to nedostatka njene dublje stilske analize i relativno slabo istražene srednjovjekovne sakralne arhitekture iz bosanskog XII i XIII stoljeća u kontekstu građevinske djelatnosti bana Kulina za kojeg se pouzdano zna da je bio graditelj crkava.¹²⁷ Odluka bana Stjepana II i kralja Tvrtka I da se sahrane u crkvi koju je

¹²³ O glavnoj argumentaciji koja ide u prilog tezi krunisanja Tvrtka I u Milima kod Visokog vidi: Lovrenović, 2006. 464, 497, 614-615, 691, 620, 625, 626-627, 634, 635, 636-637, 639-640, 647-648, 656, 658, 691, 701, 712.

¹²⁴ Lovrenović, 2006, 467.

¹²⁵ Lovrenović, 2006, 467.

¹²⁶ Anđelić, 1984.a, 199-202.

¹²⁷ Indikativno je da je ploča sa crkve Kulina bana, na čijem je natpisu ovaj vladar nedvosmisleno naveden kao graditelj crkve, nađena nepuna dva kilometra vazdušne linije (selo Muhašinovići) od lokaliteta Mila na kojem su

sredinom XIV stoljeća sagradio jedan od njih dvojice (ili su obojica doprinijeli njezinoj izgradnji u fazama) upućuje na njihovu svijest o važnosti ovoga mjesta koja je mogla proisteći iz povezanosti sa ličnošću i tijelom najznačajnijeg bosanskog vladara prije njih. Obzirom da nije dokazana povezanost ostataka romaničke crkve iz Mila sa banom Kulinom nezahvalno je određivati bilo kakav simbolički kontinuitet između crkava iz različitog perioda na ovome lokalitetu sa sepulkralnog aspekta.

Formiranje grobne kapele za bosanske kraljeve poslije smrti kralja Stjepana Ostoje 1418. godine na Bobovcu može se razumijevati i kroz prizmu činjenice da se na ovom utvrđenom gradu čuvala kruna kraljevstva koja je poslije Tvrtka I bila *transpersonalni simbol kraljevskog dostojanstva*.¹²⁸ U ovoj kapeli sahranjeni su kraljevi Stjepan Ostoja, Tvrtko II i kralj Stjepan Tomaš¹²⁹, od kojih su Ostoja i Tvrtko II bili politički rivali i međusobni takmaci za krunu, koja je bila simbol njihovog vladarskog legitimiteta, veći nego je to pripadnost dinastiji Kotromanića.

Bez obzira na sahranjivanje ovih kraljeva na kapeli u Bobovcu, čiji uzrok može ležati i u unutrašnjoj nestabilnosti bosanske države u vrijeme njihovih vlada, kao i u uplitanju stranih vojnih i političkih faktora, čin krunisanja je najvjerojatnije ostao vezan za crkvu u Milima, a na što upućuje i spomenuti pisani izvor koji krunidbu kralja Stjepana Tomaša iz 1446. godine eksplicitno vezuje za ovo mjesto.¹³⁰ To nam govori da je područje Visokog ostalo političko sjedište u kome su se obavljali važni državni poslovi i tokom cijele prve polovine XV stoljeća.

Rezidencije bosanskih banova i kraljeva

Iako su vladarski dvorovi i javna djelatnost bosanske crkve usko vezani za područje Visokog i njegove neposredne okoline gdje je u vremenu postojanja srednjovjekovne bosanske države identificirano njihovo najobimnije djelovanje, u prirodi njihovog postojanja nije fiksiranje u jednom mjestu¹³¹, stoga simbolika mjesta ne igra značajniju ulogu u njihovu funkcioniranju.

u starijem sloju evidentirani ostaci upravo ove romaničke, a da na mjestu nalaza ploče nikada nisu nađeni ostaci bilo kakve crkve.

¹²⁸ Lovrenović, 2006, 12.

¹²⁹ Anđelić, 1973, 88-89, 211.

¹³⁰ Anđelić, 1984.a, 156: „U instrukcijama za svoje poslanike na kraljevskom dvoru u Bosni, Dubrovčani navode da bi se krunidba kralja Tomaša trebala obaviti u Milima (a Mile)“.

¹³¹ O dvoru u srednjovjekovnoj Bosni vidi Anđelić, 1988, 73.

Samo dva kilometra vazdušnom linijom jugoistočno od Mila nalazila se aglomeracija utvrđenog grada Visokog, sa podgrađem Podvisokog koji se vežu za boravak i aktivnosti bosanskih vladara. Bosanski vladari djelovali su i u Moštrima koji su od Mila udaljeni nešto više od tri kilometra sjeverozapadno vazdušnom linijom. Na ovim punktovima, za razliku od Mila gdje su pronađeni ostaci crkve, arheološkim putem nisu ustanovljene tačne lokacije na kojima su egzistirale vladarske kancelarije ili dvorovi.¹³² Upravo činjenica da se u okviru prvotne Bosne (području Visočkog polja) na tri ili četiri mjesta nalazile vladarske rezidencije tokom postojanja srednjovjekovne bosanske države¹³³, govori da ova institucija nije bila fiksirana za jedno mjesto te da je u terminu 'dvor' samo djelomično sadržana misao o graditeljskom zdanju u kojem je boravio i djelovao vladar. Važno je istaći da su bosanski vladari, napose kraljevi (čije se kretanje putem pisanih izvora može detaljnije pratiti nego kretanje banova) pored Visokog, za svoje boravište birali Sutjesku, Bobovac, i kasnije Jajce¹³⁴, što dodatno ukazuje na to da simbolika mjesta, kontinuitet egzistiranja i monumentalna arhitektura nisu kategorije koje treba uzimati u razmatranje prilikom recepcije i shvaćanja pojma 'dvor' u srednjovjekovnoj Bosni. Činjenicu da su ovdje vladari obitavali i obavljali diplomatsku djelatnost naizmjenično u više mjesta, treba posmatrati kao odraz običaja tadašnjih evropskih vladara¹³⁵ koji također *nisu imali stalnu prestonicu, nego u isto vreme po nekoliko*.¹³⁶

Dvorske palate u Kraljevoj Sutjesci i na Bobovcu su arheološkim putem jedini identificirani arhitektonski ansamblji koji govore u izvjesnom stupnju raskoši i relativno bogatoj unutrašnjoj opremljenosti prostorija u kojima su boravili vladari.¹³⁷ Reprerentativnost ovih zdanja ogleda se u odnosu na opšte kulturne i materijalne prilike aktuelne u bosanskom srednjovjekovlju. Na području Visokog nisu ubicirane tačne lokacije na kojima su bili vladarski dvorovi, iako se u pisanim izvorima njihovo postojanje eksplicitno navodi.

¹³² Nije jasno na osnovu čega Kovačević-Kojić (1978, 274) iznosi tvrdnju da je arheologija ustanovila gdje se u visočkom naselju nalazio kraljevski dvor. Anđelić, koji se ovim pitanjem jedini dublje pozabavio ističe da „*najuža lokacija i arheološki tragovi dvora još nisu utvrđeni*“ iako nudi širu lokaciju unutar današnjeg Visokog koja nosi indikativan naziv Kraljevac, kao potencijalno mjesto gdje se nalazio dvor. Usp: Anđelić, 1984.a, 165-166.

¹³³ Anđelić, 1984.a, 157.

¹³⁴ Ćirković, 223.

¹³⁵ Bublin, 38-40.

¹³⁶ Filipović, 1928, 205.

¹³⁷ O ostacima kraljevskog dvora na Bobovcu i palače u Sutjesci vidi: Anđelić, 1973, 46-59. i 163-177.

*Bosanski vladari, naročito prvi, ponajviše borave u Visokom i okolini, i samo se to može zahvaliti što se Visoko i druga mesta u okolini često spominju.*¹³⁸ Natpis sa Kulinove crkve je jedini spomenik koji ovoga vladara dublje vezuje sa određenim područjem. Bilinopoljska izjava iz 1203. godine u literaturi nije rasvijetljena sa aspekta mjesta gdje se održala.¹³⁹ Dok se čin konferencije može desiti uz privremeno i kratko prisustvo njenih aktera na određenom, pa čak i otvorenom prostoru¹⁴⁰, izgradnja zadužbine podrazumijeva dublju djelatnu i ličnu ukorijenjenost ktitora na određenom mjestu.

Najstarija vijest o Moštrima, kao mjestu gdje vladar – ban obavlja svoje službene poslove i gdje funkcionira njegova kancelarija, nalazi se u povelji bana Stjepana II Kotromanića iz 1326-1329. godine.¹⁴¹ Prema svjedočanstvu povelje kralja Tvrtka I Hrvoju Vukčiću iz 1380. godine u Moštrima su se nalazili "dvori kraljevstva" što dodatno potencira crkveno-politički značaj ovoga lokaliteta.¹⁴² Moštre se u kontekstu vladarske djelatnosti u izvorima spominje do 1397, a već od 1399. godine pristižu vijesti o dvoru u Podvisokom.¹⁴³

Dvije vladarske isprave iz vremena od 1399. do 1421. godine izričito spominju kraljevski dvor u Podvisokom.¹⁴⁴ U ovom periodu Podvisoki je često bilo rezidencije kraljeva Ostoje i Tvrtka II i poprište izdavanja više povelja od strane ovih kraljeva.¹⁴⁵ Uža lokacija podvisočkog dvora nije identificirana obzirom da se na području gdje je u srednjem vijeku egzistiralo ovo

¹³⁸ Filipović, 1928, 205.

¹³⁹ Jalimam, 1999, 108; Vego (1982, 76-77) čak zastupa tezu o održavanju bilinopoljske konferencije na području bliže okoline današnjeg Visokog, tačnije na lokalitetu današnjeg Topuzovog polja, koje je po njemu u predosmanskom periodu nosilo naziv Bilino polje. U dodatnom obrazloženju ističe: „*Odlazak bana Kulina u Zenicu na sastanak bio bi u potpunoj suprotnosti s općom praksom toga doba. Ban Kulin sigurno nije napuštao svoju rezidenciju u Milima ili Visokom u čijoj je blizini hiža bosanskih krstjana gdje su odsjedali bosanski banovi i kraljevi u svome sagrađenom dvoru u drugoj polovini 14. vijeka.*“

¹⁴⁰ O otvorenim prostorima kao mjestima javnog uredovanja vidi: Anđelić, 1973, 252.

¹⁴¹ Anđelić, 1984.a, 157.

¹⁴² Lovrenović, 2006, 635.

¹⁴³ Anđelić, 1984.a, 157.

¹⁴⁴ Anđelić, 1984.a, 158.

¹⁴⁵ Anđelić, 1984.a, 158: „*Veliki broj povelja izdatih u Podvisokom dokazuje veliku aktivnost podvisočkog dvora (Ostojina povelja iz 1402. – Šibeniku; 1404. – Mlečanima, 1409. – Dubrovniku, kao i povelja Tvrtka II Dubrovčanima iz 1420. god.)*.“

naselje nataložilo više urbanih slojeva iz kasnijeg perioda i osujetilo mogućnost bilo kakvih terenskih prospekcija i arheoloških istraživanja.

Izdavanje svečanih isprava na Visokom potvrđuje da je i sam grad služio kao vladarska rezidencija¹⁴⁶, a zadnja arheološka istraživanja kao i slučajni nalazi do kojih se došlo u toku rata 1992-1995. godine¹⁴⁷ ukazuju na postojanje arhitektonske plastike stilski srodne onoj koja je ukrašavala dvorske palače u Kraljevoj Sutjesci i na Bobovcu (slika 5).

Definitivno napuštanje "visočkog područja" od strane kraljeva desilo se prije konačnog pada Bosanskog kraljevstva, a na ovu činjenicu ukazuju izvori osmanske provenijencije. Tačno vrijeme kada su se Osmanlije učvrstili u Visokom i okolnom području nije tačno utvrđeno, a prvi izvor koji ovo područje označava kao "visočku nahiju" potječe iz početka 1462. godine. Obzirom da su u navedenom izvoru (vakufnami Isa-bega Ishakovića) nevedene zadužbine turskog vojvode¹⁴⁸, te da termin nahija u osmanskoj terminologiji predstavlja administrativno organiziranu teritorijalnu jedinicu, kao logičan zaključak postavlja se da je teritorij Visokog ušao u sastav osmanske države najkasnije u toku 1461. godine.

Zbog neposredne opasnosti od osmanskih vojnih upada, rezidencija bosanskih vladara pomjerila se daleko od samog Visokog, tako da je Stjepan Tomašević izabrao Jajce za svoju rezidenciju, gdje se i krunisao 1461. godine, a Jajce nazvao "slavni stoni grad".¹⁴⁹

Formalno sjedište poglavara Crkve bosanske?

Činjenicu da je ban Stjepan II između 1326-1329. godine izdao povelju pred djedom i gostom bosanske crkve u njihovoj kući u Moštrima, Anđelić navodi kao dokaz da su i starješine redovne crkvene hijerarhije i visoki dostojanstvenici bosanske crkve imali svoja stalna ili povremena sjedišta u okolini Visokog.¹⁵⁰ Poziciju djeda ili gosta kao svjedoka pri državnopravnim aktima u svjetlu konstatacije da je u srednjem vijeku u *visočkom basenu*, *bilo središte bosanske državne vlasti* Milenko Filipović tumači kao činjenicu da je na ovom području

¹⁴⁶ Anđelić, 1984.a, 157.

¹⁴⁷ O ovim nalazima biće više riječi kasnije.

¹⁴⁸ Čar-Drnda, 2012, 80.

¹⁴⁹ Čar-Drnda, 2012, 80-81.

¹⁵⁰ Anđelić, 1984.a, 107, 125.

bilo *središte starešina bosanske crkve*, iako navodi izvor iz 1404. godine koji episkopa crkve bosanske zatiče u selu Janjićima kod Zenice.¹⁵¹ Na osnovu pomenute vladarske povelje izdate u hiži u Moštrima, ali bez dublje analize problema obitavališta najviših članova hijerarhije Crkve bosanske (*djedova i gostiju*) S. Jalimam zaključuje da je tu *bila glavna hiža bosanskih bogomila u kojoj je stanovao did bosanskih bogomila* povlačeći paralelu između *sjedišta bosanskog dida* sa zapadnim kaptolima i biskupskim dvorima.¹⁵² Spominjanje *hiže velikog gosta* u Moštrima i činjenica da je u ovome mjestu evidentirano postojanje *dvora bosanskog bana* dovedeni u vezu sa izjavom Jakova Becha pred inkvizicijom u Torinu iz 1388. godine u kojoj je iznio namjeru da ide na nauke u mjesto Bosna, naveli su Đuru Baslera da na širem području srednjovjekovnog Visokog (kojeg identificira kao *mjesto Bosna*), tačnije na području Moštra, ustanovi postojanje "Velikog učilišta Crkve bosanske".¹⁵³ Njegov rad u literaturi nije imao jačeg odjeka pošto je za dio izjave Jakove Becha koja se tiče mjesta u koje je imao namjeru putovati izražena sumnja da se radi o interpolaciji inkvizitora¹⁵⁴, što znatno umanjuje naučnu težinu ovoga rada obzirom da mu je okosnica "sporna" izjava. Međutim, najveći značaj povelje iz 1326/29. vezane za Moštre leži u tome što je u njoj sadržan prvi pomen domaće Crkve u pisanim izvorima.¹⁵⁵

Uzimajući u obzir djedovsku ispravu izdatu u Janjićima 1404. godine i onu izdatu selu Bohorini (danas selo Borina) kod Kiseljaka, Anđelić ukazuje na dubinu problema ubikacije glavnog sjedišta narodne bosanske crkve i pobija mišljenje jednog dijela historičara koji su Janjiće označavali formalnim sjedištem episkopa Crkve bosanske.¹⁵⁶ Anđelićeva analiza izvora u kojima se pripadnici Crkve bosanske na visokim položajima u njezinoj hijerarhiji javljaju u društvenoj i političkoj ulozi ukazuje na nepobitnu činjenicu da se javna djelatnost ove crkve u svojim najvažnijim manifestacijama odvijala upravo u najužoj Bosni, dakle, na prostoru današnjeg Visokog i njegove okoline.¹⁵⁷ Ovaj autor, međutim, u svojem konačnom zaključku ostaje suzdržan od konstatiranja formalnog sjedišta djeda bosanske crkve na području današnjeg Visokog. Kao jedan od najtemeljitijih analitičara izvora o Crkvi bosanskoj P. Čošković

¹⁵¹ Filipović, 1928, 231.

¹⁵² Jalimam, 1999, 250-252.

¹⁵³ Basler, 1975, 437-486.

¹⁵⁴ O tome vidi: Kniewald, 1949, 240-242.

¹⁵⁵ Lovrenović, 2006, 636.

¹⁵⁶ Anđelić, 1984.a, 125.

¹⁵⁷ Anđelić, 1984.a, 125-126.

upozorava da u njima ne postoje podaci koji upućuju na postojanje glavne krstjanske hiže sa funkcijom stalnog djedovog stolnog mjesta.¹⁵⁸

Crkva bosanska jeste bila organizirana crkva¹⁵⁹, ali ona nije imala formalnog sjedišta u vidu kaptola niti je njezin poglavar imao svoj dvor (*curia episcopalis*) analognog biskupijama u zapadnoj katoličkoj crkvi¹⁶⁰ koje su težište svojim sjedištima u srednjem vijeku udarale monumentalnom sakralnom arhitekturom čiji tragovi u Moštrima nisu identificirani. Pored toga, osnovni doktrinarni i dogmatski principi ove "heretičke" crkve stoje u izvjesnoj opreci sa onima na kojima su zasnovane pravovjerne crkve, a posebno se očituju u stavu prema materijalnom svijetu koji je prema *dualističkom učenju tvorevina "boga tmina"* ("najvećeg zla").¹⁶¹ Na tragu učenja o suprotstavljenosti duhovnog i materijalnog principa u kojem prvi princip predstavlja "ultimativno dobro"¹⁶², duhovna stremljenja crkve bosanske negirala su gradnju i prisustvo monumentalnih sakralnih građevina obzirom da nisu bile potrebne za jednostavan kult i da su osuđivane iz dogmatskih razloga.¹⁶³ Pretpostavimo li da je ova vjerska organizacija bila odana postulatima svoga naukovanja i dosljedna u njihovu pridržavanju¹⁶⁴, onda nečemu što bi bio pandan katedralnoj crkvi nije bilo mjesta u njezinu religijskom, kulturološkom i teritorijalnom domenu.

Dakle, ako je na području današnjeg Visokog i njegove okoline bilo glavno sjedište poglavara narodne crkve, ono najvjerojatnije nije bilo arhitektonski reprezentativno prisutno i prostorno markirano. Iz tog razloga potpuno odsustvo arheoloških ostataka (ili odsustvo njihove identifikacije) kao materijalnog svjedočanstva egzistiranja sjedišta ove institucije na "visočkom tlu" ne signalizira i njegovo djelatno odsustvo. Pored toga što historijski podaci iz izvora *ne kazuju gdje je bilo formalno sjedište crkvenog poglavara – djeda, odnosno episkopa ili biskupa*

¹⁵⁸ Ćošković, 2005, 403-404.

¹⁵⁹ Ćirković, 1964, 101. O organizaciji bosanskih krstjana vidi: Ćošković, 2005, 217-228.

¹⁶⁰ Ćošković, 2005, 16, 405-406.

¹⁶¹ Ćirković, 1964, 101.

¹⁶² Ćirković, 1964, 101.

¹⁶³ Ćirković, 1964, 103-104; Redžić, 2009, 13.

¹⁶⁴ O doktrinarnim okvirima djelovanja Bosanske crkve u ovome radu konsultovana je studija S. Ćirkovića, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 1964, 101-112. u segmentu: *Bosanska crkva i njene suparnice u krilu bosanske države*, koji daje shematičan pregled ovoga problema.

*crkve bosanske*¹⁶⁵, u njima je također akutno odsustvo bilo kakvog termina koji bi bio blizak ili označavao pojam sjedišta, središta ili pak stolnog mjesta ovog vjerskog dostojanstvenika.¹⁶⁶

U izvorima se kao žarišta vjerskog i crkvenog života u Bosni navode "hiže" (ili "domus patarenorum" u dubroavčkim izvorima)¹⁶⁷ od kojih se nijedna svojim statusom posebno ne izdvaja.¹⁶⁸ U hižama je živio veći dio strojnika i krstjana bez obzira na rang u crkvenoj hijerarhiji, a najkasnije od početka XV stoljeća članovi *jerarhije su počeli da borave i žive na dvorovima bosanske gospode*.¹⁶⁹ Pouzadno se zna za postojanje više hiža u raznim oblastima srednjovjekovne Bosne od kojih su putem izvora poznate one na širem području Ljupskova, u Bradini, Seonici, Goraždu, Biogradu, Bijeloj i Uskoplju o čijem postojanju su podatke zabilježili Dubrovčani.¹⁷⁰ Dubrovčani su u prva tri desetljeća XV stoljeća iza svojih intenzivnih aktivnosti na području srednjovjekovnog Visokog ostavili vjerovatno najobimniji dokumentacioni materijal sa podacima o jednom privredno aktivnom naselju u Bosni, koji u važnim fragmentima osvjetljavaju različite pojave, ličnosti, institucije i objekte u Visokom i njegovoj neposrednoj okolini u ovom periodu, tako da je mogućnost da je eventualno postojanje *hiže* koja je bila formalno sjedište djeda Crkve bosanske u kontinuitetu od treće decenije XIV stoljeća ostalo nezabilježeno od strane Dubrovčana izuzetno mala. Ovoj mogućnosti dodatno je smanjen prostor ako se uzme u obzir činjenica da dubrovačka svjedočanstva upućuju na to da su oni čak i izražavali potrebu za susretom sa *djedom* kojeg su očekivali u blizini bosanskog vladara uz uvjet "ako ga tamo nađu", ne spominjući pri tom nikada njegov dvor.¹⁷¹

Sve navedeno ukazuje na jedan fleksibilan odnos poglavara Crkve bosanske prema mjestu u kojem su djelovali i obitali, kao i odsustvo bilo kakve vrste vezivanja na stalnoj bazi za neku konkretnu lokaciju, te se stoga oznaka *formalno* za sjedište djeda mora uzimati sa rezervom. Na tragu ove konstatacije stoji i činjenica da nije dokazano niti postojanje bilo kakve vrste teritorijalne organizacije i lokalne jurisdikcije članova bosanske crkvene organizacije.¹⁷²

¹⁶⁵ Andelić, 1984.a, 125.

¹⁶⁶ Čošković, 2005, 407.

¹⁶⁷ Ćirković, 1964, 105-106.

¹⁶⁸ Čošković, 2005, 407.

¹⁶⁹ Ćirković, 1964, 105-106.

¹⁷⁰ Čošković, 2005, 29-30.

¹⁷¹ Čošković, 2005, 404-405.

¹⁷² Ćirković, 1964, 105-106; Čošković, 2005, 29-30.

Javna djelatnost poglavara Crkve bosanske za koju je ustanovljena da se na području Visokog odvijala u svojim najvažnijim manifestacijama u prvoj polovici XIV stoljeća, ne znači, dakle, da je na tom prostoru postojalo *stalno* i *formalno središte* ove crkvene organizacije.

Franjevački samostan/i u srednjovjekovnom Visokom

Za razliku od hiže bosanskih krstjana, franjevačkom samostanu u srednjovjekovnom Visokom poznato je ime i tačna lokacija na kojoj je egzistirao, kao što je slučaj i se nekim drugim franjevačkim samostanima u srednjovjekovnoj Bosni. Također su jasne političke, društvene i ekonomske okolnosti u kojima se javlja "visočki" samostan u jednom širem historijskom kontekstu.

Vrijeme učvršćivanja franjevaca u Bosni poklapa se s vremenom nastanka i uspona gradova i trgova, tako da su njihovi prvi i najvažniji samostani podignuti upravo u naseljima koja su predstavljala živa privredna središta gdje se mogao vršiti utjecaj na brojnije mase.¹⁷³

Prvi franjevci dolaze u Bosnu krajem XIII stoljeća, odnosno 1291. godine, a podizanje samostana uslijedilo je tek poslije osnivanja Bosanske vikarije 1340. godine.¹⁷⁴ Vladao je bio saglasan sa njihovim djelovanjem, a vlastela u doba Stjepana II i Tvrtka I nije imala vlasti nad ovim mjestima.¹⁷⁵

Historijska literatura nema dileme o tome da je franjevački samostan Sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima najstariji u Bosni¹⁷⁶ iako ne raspolaže tačnom godinom njegova podizanja. Iz većine literature nije moguće razlučiti odnos ovoga samostana prema krunidbenoj i grobnoj crkvi bosanskih vladara, ili pak, da li se radi o jednoj te istoj stvari.¹⁷⁷ Anđelić je, međutim, eksplicitan u svojem navodu da su u samostanskoj crkvi sahranjivani i krunisani

¹⁷³ Ćirković, 1964, 111.

¹⁷⁴ Kovačević-Kojić, 1978, 281-282.

¹⁷⁵ Ćirković, 1964, 111.

¹⁷⁶ Jelenić, 1906, 41; Kovačević-Kojić, 1978, 282; Anđelić, 1984.a, 129, 245.

¹⁷⁷ Kovačević-Kojić (1978, 282) ističe da se samostan u selu Arnautovićima (srednjovjekovno mjesto Mile) nalazio "uz crkvu Sv. Nikole...", dok na drugom mjestu (292) bana Stjepana II, na osnovu franjevačkih hronika, označava kao osnivača samog samostana Sv. Nikole.

bosanski kraljevi¹⁷⁸, svrstajući ovu vladarsku crkvu u franjevačko graditeljstvo XIV vijeka uz opasku da se uz crkvu nalazio samostan franjevacu.¹⁷⁹

U historiografiji je uvriježeno mišljenje da je izgradnja katoličkih crkava u Bosni sa osnovnim karakteristikama gotičkog stila, kao što je to slučaj i sa crkvom u Milima, vezana za dolazak franjevacu.¹⁸⁰ Ove crkve posjeduju i neke specifičnosti karakteristične za franjevačko graditeljstvo u čitavoj Evropi¹⁸¹ jer odražavaju društvene i misaone tendencije odricanja od posebnog položaja Crkve otjelovljene u franjevačkoj arhitekturi prožetom duhom profanog.¹⁸² Ono što crkvu u Milima čini specifičnom u odnosu na ostale franjevačke crkve XIV i XV stoljeća u Bosni jesu njezine upečatljivo veće dimenzije od ostalih identificiranih franjevačkih crkava ovoga perioda i njezin mauzolejni karakter proistekao iz potreba javnog kulta što stoji u izvjesnoj opreci sa arhetipskim konceptom crkvenog prostora koji kod franjevacu *služi primarno propovijedi, a ne misi, više je sabirna dvorana nego sakralni prostor, utjelovljuje prije "narodnu" nego "svećeničku crkvu"*.¹⁸³ Literatura konsultovana u ovome radu nije istakla niti jednu evropsku analogiju crkvi u Milima u kojoj bi bile objedinjene funkcije institucionaliziranog kulta i misionarske propovijedi u režiji prosjačkog reda, što stavlja znak pitanja nad mogućnošću njihove kompatibilnosti u istom graditeljskom zdanju. Čin podizanja ovoga samostana od strane Stjepana II Kotromanića Lovrenović kontekstualizira u jednom širem okviru istočno-centralne Evrope gdje su prvi samostani zasnivani u biskupskim sjedištima i vladarskim rezidencijama kao starim trgovačkim centrima bazirajući se na odnose ktitora-vladara spram prvoosnovanih samostana u njihovim zemljama. Nema spomena o tome da li je neka od samostanskih crkvi bila ujedno i vladarski mauzolej, jer na tom mjestu Lovrenović problematizira proces akulturacije Bosne s prostorom zapadne i istočno-centralne Evrope.¹⁸⁴ Na drugom pak mjestu, navedeni autor krunidbenu i grobnu crkvu Kotromanića u Milima prostorno postavlja uz franjevački

¹⁷⁸ Andelić, 1984.a, 129.

¹⁷⁹ Andelić, 1973, 201.

¹⁸⁰ Kovačević-Kojić, 1978, 281, 350-351; Andelić, 1973, 201; Lovrenović, 2006, 545.

¹⁸¹ Andelić, 1973, 201.

¹⁸² Lovrenović, 2006, 546.

¹⁸³ Lovrenović, 2006, 546.

¹⁸⁴ Lovrenović, 2006, 546-549.

samostan¹⁸⁵, što sugerira misao o fizičkoj razdvojenosti ove dvije strukture koja je najvjerojatnije odgovarala stvarnosti.

U neposrednoj blizini temelja crkve (ili crkvi) nema tragova ili ostataka temelja bilo kakve strukture koja bi ukazivala na postojanje samostanskih objekata. Plan otkopanih ruševina i groblja nakon revizionih iskopavanja 1976-77. godine ukazuju na upadljivu činjenicu da je neposredno područje oko istočnih, južnih i zapadnih strana crkve zauzimala nekropola koju sačinjava najmanje sedamdesetak grobova.¹⁸⁶ Još jedno arheološko iskopavanje obavljeno na području istočno i sjeveroistočno od crkve ustanovilo je na tom prostoru dodatnih 58 grobova¹⁸⁷ što ovaj vladarski mauzolej prostorno i funkcionalno postavlja u središte sepulkralnog a ne samostanskog kompleksa.

Stoga historiografska i epska djela Orbinija, Palmotića i Farlatija iz XVII i XVIII u kojima su sadržane informacije o grobovima bosanskih vladara u *franjevačkoj crkvi* u Milima (Mileševi kao sinonimu za Mile), a što ih je odredilo kao jedine pisane izvore o ovome problemu zasnovane najvjerojatnije na nekoj nepoznatoj predaji ili nedovoljno preciznoj spoznaji o fenomenu Mila, franjevačkog samostana sv. Nikole, intenzivne aktivnosti franjevacu na području srednjovjekovnog Visokog i vladarskim grobovima, treba dodatno kritički proanalizirati obzirom da arheološka i kulturološka perspektiva indicira da je minimalno dvoipostoljetni vremenski jaz između nastanka ovih djela i problema koji tretiraju mogao uzrokovati sublimaciju fragmentarnih podataka u jednu logički prihvatljivu historijsku konstrukciju koja zadovoljava spoznajne apetite XVII i XVIII vijeka. Treba napomenuti i to da srednjovjekovni Mili kod Visokog u prostornom smislu nisu bili samo mauzolejna crkva i njezin neposredni areal sa radijusom od stotinu metara, kao i to da izdavanje vladarskih povelja u ovome mjestu implicira i postojanje arhitektonske strukture u kojoj je funkcionirao dvor, a koja također nije evidentirana arheološkim putem, tako da na uvriježenu identifikaciju mauzolejna crkva bosanskih vladara sa franjevačkom samostanskom crkvom treba staviti znak pitanja.

¹⁸⁵ Lovrenović, 2006, 416.

¹⁸⁶ Vidi: Anđelić, 1984.a, 206.

¹⁸⁷ Informacija o ovome iskopavanju ovdje je iznesena posredstvom rada Dejana Zadre, *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovićima kod Visokog)*, *Kritički osvrt na arheološko povijesna istraživanja*, Sarajevo, 2004. O tome vidi: Zadro, 2004, 92-93.

U teritorijalnoj i upravnoj organizaciji franjevačkog reda na ovim prostorima samostan sv. Nikole zauzima posebno mjesto jer je bio glavno sjedište poglavara Bosanske vikarije, a zatim i središte tzv. Bosanske kustodije (niže redovničke uprave).¹⁸⁸ Ostavljeno je otvoreno pitanje postojanja franjevačkog samostana u Podvisokom koji D. Kovačević-Kojić na osnovu podataka pojedinih hroničara franjevačkog reda identificira sa samostanom u Milima.¹⁸⁹ S druge strane, Anđelić je analizom toponomastičkog i arheološkog materijala sagledanog u svjetlu informacija koje u pisanim izvorima nedvosmisleno spominju franjevce i crkvu u Podvisokom, zaključio da su franjevci osim samostana u Milima *imali svoju kuću (sa crkvom) i u samoj varoši Podvisoki*.¹⁹⁰

Anđelić je na osnovu toga što svi pisani dokumenti vezani za "staru Bosansku biskupiju" govore o Bosni kao njezinom sjedištu, činjenicu da je Visoko najstarije poznato sjedište političko-države vlasti u Bosni, situaciju na terenu gdje su na malom prostoru egzistirali krstjanska hiža u Moštrima, starija crkva u Milima (vjerovatno crkva sv. Kozma i Damjana koja se spominje u darovnici Bele IV 1244. godine¹⁹¹) i potencijalna lokacija Kulinove crkve u Biskupićima čija toponomastička podloga u imenu upućuje na sjedište biskupa, i sjedište stare bosanske katoličke biskupije smjestio u područje srednjovjekovnog Visokog u periodu od druge polovice XI stoljeća do 1234. godine.¹⁹² Lovrenović za ime sela Biskupići u neposrednoj blizini Mila i Moštra, upozorava da se onomastički može povezati sa sjedištem djeda Crkve bosanske, ili pak, također sjedištem katoličkog biskupa.¹⁹³ Kasnije u trećoj deceniji XV stoljeća došlo je do osnivanja nove katoličke visočko-srebreničke biskupije sa sjedištem u Visokom čiji su biskupi po Kujundžiću (Basleru) rezidirali u samostanu sv. Nikole u Milima.¹⁹⁴

¹⁸⁸ Anđelić, 1984.a, 129.

¹⁸⁹ Kovačević-Kojić, 1978, 290.

¹⁹⁰ Anđelić, 1984.a, 129, 250-252.

¹⁹¹ Smičiklas, 1906, 239.

¹⁹² O tome vidi: Anđelić, 1984.a, 127-129.

¹⁹³ Lovrenović, 2006, 635.

¹⁹⁴ Vidi: Kujundžić, 1975, 133-140.

Kulturne prilike

Pored diplomatskih, i kulturne aktivnosti bosanskih vladara i velikaša iz XII i XIII stoljeća vezane su upravo za prostor koji je predmet ovoga rada. Tako su na području današnjeg Visokog i njegove neposredne okoline nastali i pronađeni neki najznačajniji spomenici pisane i materijalne kulture ranog perioda bosanske državne samostalnosti kao što su: *Povelja bosanskog bana Kulina* iz 1189. godine¹⁹⁵, *natpis sa crkve Kulina bana* u selu Biskupići iz 1193. godine i *nadgrobna ploča velikog kaznaca Nespine* iz Malog Čajna kod Visokog – XIII stoljeće. Pismena dimenzija ovih spomenika svrstava ih u kapitalna djela bosanske kulturne historije druge polovine XII i prve polovine XIII stoljeća¹⁹⁶, jer sadržavaju rane primjere domaćeg elementa pismenosti u vidu bosanske ćirilice ili bosančice koja predstavlja jedan od temelja autohtonog kulturnog izraza u srednjovjekovnoj Bosni.

O likovnosti ploče sa crkve Kulina bana teško je išta više reći izuzev njegova formalna opisa, obzirom da predstavlja samo fragment jednog šireg ornamentalnog repertoara te da se ne zna ništa o likovnom kontekstu u kojem je prvobitno stajao. Nadgrobna ploča velikog kaznaca Nespine ustvari predstavlja natpis iz XIII stoljeća apliciran na stariji reljef koji sa likovnog aspekta predstavlja jedan važan i referentan ranosrednjovjekovni spomenik.¹⁹⁷

Crkva u Milima zaslužuje posebnu pažnju kako zbog toga što je ovaj prostor afirmirala kao centar svih najvažnijih državno-pravnih i ceremonijalnih manifestacija srednjovjekovne Bosne, tako i zbog činjenice da je u arhitektonskom smislu to najmonumentalnija sakralna građevina (sa najvećim prostornim razmjerama) u srednjovjekovnoj Bosni.¹⁹⁸ Ostaci starijih građevinskih struktura na mjestu ove crkve tvore kompleksan arheološki lokalitet gdje je utvrđeno postojanje rimskog građevinskog objekta, romaničke i starije gotičke crkve (slika 2) u

¹⁹⁵ Anđelić, 1984.a, 131: “*Pošto gotovo i nema sumnje da je sjedište bana Kulina bilo u Bosni – naselju, to je i ovaj najstariji pisani spomenik narodnog srpskohrvatskog jezika nastao u Visokom, zapravo u Moštrima ili Milima.*“ Vego (1982, 75) je upravo na osnovu prisustva navedenih spomenika i njihova nastanka na ovome području kategoričan u tvrdnji da je „*prijestolnica bana Kulina bila upravo na području Bosne (Visokog s okolinom)*“.

¹⁹⁶ Anđelić, 1984, 442-443..

¹⁹⁷ Milošević, 2012, 187-200.

¹⁹⁸ Anđelić (1984, 476-477) ovu crkvu obraja u red najmonumentalnijih na području srednjovjekovne Bosne, zajedno sa crkvom u Jajcu čija je dužina iznosila 23 m i nedovršenom crkvom na Bobovcu dužine 26 m, tako da je crkva u Milima sa dužinom od 25 m bila objekat te vrste sa najvećim razmjerama koji je služio svojoj funkciji.

kojima se ogleda *cijeli razvojni put srednjovjekovne bosanske crkvene arhitekture – njezin kontinuitet i stilski uklopljenost u umjetnička strujanja europskog prostora*.¹⁹⁹

Temelji romaničke crkve, podržavali su objekat relativno skromnih dimenzija ali specifičnog arhitektonskog rješenja sa brojnim kontraforima (njih deset) koji su doprinikli izrazitom vertikalnom raščlanjenju bočnih zidova, pročelja i apside. Iako je konstatovana uvjetna skromnost građevine, radi se ipak o vrlo vrijednom spomeniku obzirom na njen period nastanka i na njene jasne stilske karakteristike koje potvrđuju da je područje Visokog još u XII i XIII stoljeću bilo uključeno u opšte evropske kulturne i umjetničke prilike sa obilježjima romaničke umjetnosti.

Mlađi slojevi ukazuju na kontinuitet i intenzitet građevinske djelatnosti jer ih po Anđeliću čine ostaci dvije gotičke crkve, i to: Starije gotičke crkve i Mlađe ili Velike gotičke crkve. Iz plana na slici vidi se da je starija gotička crkvica jednostavna longitudinalna građevina s apsidom u obliku istostraničnog trapeza i sa snažnim kontraforima, koji podupiru zidove sa svih strana čiji broj i jačina mogu nagovijestiti da je crkva bila presvođena i relativno visoka.²⁰⁰

Važno je istaći stratigrafsku, prostornu i hronološku diferencijaciju najmlađeg sloja na Stariju i Mlađu gotičku crkvu koju Anđelić pravi bez, inače njemu svojstvene dublje analize problema kojim se bavi, u ovom slučaju prostorne koncepcije, materijala i načina gradnje ovih struktura. Pogled na tlocrt tzv. Starije gotičke crkve, čiji su unutrašnji rasponi 11,40x6,50 m, debljina zidova od 1,45-1,55 m, gdje važnu konstruktivnu ulogu čine masivni kontrafori apside dužina od 1,90 do 2,00 m²⁰¹, upućuje na izuzetno nezgrapne proporcije čak i za ukus "retardirane gotike". Iako termin retardirana gotika označava adaptaciju gotičkih stilskih i konstruktivnih rješenja provincijalnoj rustičnosti i senzibilitetu, ona u pravilu odražava ispravnu interpretaciju opštih gotičkih koncepcijskih i vizuelnih načela. Osnovne karakteristike gotičke crkvene arhitekture su težnja ka vertikalizmu, otklon od romaničke masivnosti ka lakoći i eleganciji, izražena longitudinalnost kao proporcijaska adekvacija vertikalnosti. Da je starija gotička crkva u Milima bila sagrađena kao samostalna struktura, onda bi debljina njezinih zidova odgovarala četvrtini širine unutrašnjeg prostora što bi bila masivnost neprimjerena i predromaničkim crkvama. Izuzetno moćni kontrafori koji strukturalno čine organsku cjelinu sa zidovima, što u

¹⁹⁹ Lovrenović, 2006, 490.

²⁰⁰ Anđelić, 1984.a, 202.

²⁰¹ Anđelić, 1984.a, 202.

zbroju njihovih masa predstavlja bazu podupirača sa razmjerima oko 3,5x1,5 m, pretpostavljaju visoko situiranu stropnu masu jer njihova statička funkcija omogućava vertikalno uzdizanje zidnog plašta čija visina u pravilu predstavlja višestruko umnoženu dužinu baze podupirućeg elementa. Tako su konstruktivni elementi dopuštali da visina ove građevine ima veće razmjere nego je to dužina (gotički graditelji su poznati po dovođenju statičkih napona građevina do maksimuma radi postizanja što većih visina), što bi bio proporcijski presedan u gotičkoj arhitekturi na opštem planu. Ako, pak, Anđelićevu "stariju gotičku crkvicu" sagledamo kao prostorni segment jedne veće strukture u kojoj ima ulogu crkvenog hora onda svi njeni arhitektonski elementi poprimaju puni gotički smisao. Takvu ulogu ovoj crkvi Anđelić je upravo i odredio ali u sklopu Nove ili Velike gotičke crkve koju je predstavio kao ekstenziju Starije u vidu novoizgrađene prostrane lađe na zapadnoj, i sakristije na sjevernoj strani.²⁰² Tek ovako koncipirana građevina posjeduje longitudinalnu osu primjerenu gotičkoj težnji ka ostavljanju utiska kretanja u unutrašnjem prostoru od portala prema apsidi sa prezbiterijem i glavnim oltarom (gdje je i u ovoj crkvi bila koncentracija najvažnijih sadržaja jer je tu situiran grob kralja Tvrtka I)²⁰³, a zidovi gube na masivnosti pod utiskom znatno povećane dužine i širine prostora koji definiraju. I pored opsežnih arheoloških iskopavanja, Anđelić nije identificirao temelje čeonog zida čije prisustvo bi bilo neophodno da bi se Starija gotička crkva zaokružila kao poseban prostorni entitet. Stilski, koncepcijski i funkcionalno gledano, izvjesnije je da je na ovom lokalitetu postojala jedna primarno zamišljena i realizirana gotička crkva sa tlocrtno-prostornim oblikom koji predstavlja Anđelićevu Mlađu ili Veću gotičku crkvu čija se prvobitna forma (uz mogućnost manjih intervencija) nije značajnije mijenjala od njezine izgradnje sredinom XIV do propasti Bosanskog kraljevstva.

Najmlađi sloj u Milima predstavlja ostatke upravo ove zgrade, ili Anđelićeve "Veće gotičke crkve". Ona je svojim izgledom, sadržajem, nađenim arheološkim artefaktima i položajem u političkom životu srednjovjekovne bosanske države, najznačajnija od svih spomenutih objekata, i jedan od najznačajnijih objekata u kulturnoj, vjerskoj i političkoj historiji Bosne i Hercegovine. Naime za ovu crkvu su arheološka iskopavanja donijela mnogo više važnijih podataka o samom izgledu, što je logično jer je ona posljednja koja ja imala funkciju

²⁰² Anđelić, 1084.a, 203.

²⁰³ Lovrenović, 2006, 497: „Svojim (centralnim) položajem ovaj tip groba doveden je u središte bogoslužja, istovremeno istaknuvši kult vladara.“

koja joj je bila namijenjena, dok su ostale crkvice samom adaptacijom posljednje bile lišene svojeg autentičnog izgleda.

U crkvi su nađeni kameni pilastri, ploče koje su sačinjavale pod, fragmenti zidnih slikarija u fresko tehnici, te ulomci dekorativne kamene plastike, kao i kameni ulomci prozorskih okvira za koje se pretpostavlja da su bili u obliku gotičkih bifora (slika 3). Način građenja, njegov tehnički i stilski aspekt, pronađeni fragmenti arhitektonske plastike i kamenih dekoracija ukazuju na znatnu građevnu vještinu sa gotičkim stilskim obilježjima.²⁰⁴

Grobnica kralja Tvrtka I bila je bogato opremljena ukrasnim predmetima, a posebno značajni su ostaci brokatne tkanine sa izvezenim zlatnim grbom kralja Tvrtka, na osnovu koje je putem heraldičke analize identificirana kraljevska grobnica.²⁰⁵ Mjesto groba u sredini oltara svjedoči da ono nije izabrano prema bizantskom načinu sahranjivanja, nego pripada pogrebnoj praksi raširenoj u zapadnim katoličkim zemljama.²⁰⁶

O prostornoj transpoziciji arhitektonskih elemenata i fortifikacijskim stilskim obilježjima grada-utvrde Visoki biće više riječi u poglavlju posvećenom ovome problemu. Ovdje, međutim, posebnu pažnju plijene zatrpani fragmenti umjetničkih artefakata čije je postojanje u ruševinama grada potvrđeno 1994. godine u okolnostima vezanim za posljednji rat, kada je Armija RBiH koristeći ovaj prostor za svoje vojno-strateške ciljeve došla do slučajnog nalaza izuzetno vrijedne arhitektonske plastike koja je imala dekorativni karakter (slika 5).²⁰⁷ Radi se o fragmentima lunete nadvratnika portala koji je klesan od žućkastog, sitnozrnog kamena pješčara u kojem su izvedeni dekorativni floralni motivi u plitkom reljefu, koji posjeduju formalne odlike gotičkog stila i na taj način još jednom ukazuju na uklopljenost područja Visokog u tadašnje evropske umjetničke i kulturološke obrasce. Rezultati posljednjih arheoloških istraživanja vršenih na jednom manjem dijelu ovog utvrđenog grada nisu nikada objavljena, tako da o eventualnim nalazima srodnih spomenutoj luneti koji su dislocirani u muzejske ustanove ovdje ne može biti riječi.

Umjetnost stećaka koja je dala jedan od glavnih pečata autohtonom likovnom izrazu u srednjovjekovnoj Bosni bila je kvantitativno obimno prisutna na području Visokog i njegove

²⁰⁴ Vidi: Anđelić, 1984.a, 203-233.

²⁰⁵ Anđelić, 1984.a, 123.

²⁰⁶ Lovrenović, 2006, 497.

²⁰⁷ Detaljnije o tome u: Šahinović, 2001.

okoline. Anđelić je zabilježio da su u njegovo vrijeme na 27 lokaliteta postojali spomenici tipa stećka u većem ili manjem broju²⁰⁸, koje, međutim, karakterišu jednostavni oblici i siromaštvo u ukrasima. Ovi brojni ostaci nekropola stećaka potvrđuju nam gustu naseljenost visočkog kraja u srednjem vijeku.²⁰⁹

²⁰⁸ Anđelić, 1984.a, 189.

²⁰⁹ Redžić, 2009, 214-215.

IV

ZAKLJUČAK

Na području današnje uže okoline Visokog, koji se u geografskom smislu obilježava kao "visočko polje", leže korijeni nastanka srednjovjekovne bosanske države. Uzroci tome su centripetalan geografski položaj visočkog polja u širem regionu, podobne reljefne predispozicije i iznimno povoljni prirodni i klimatski uslovi.

Visočko polje predstavlja središnji dio prvobitne Porfirogenetove Bosne iz sredine X stoljeća, a u vrijeme bana Kulina ovo područje dobilo je značaj upravnog centra i prijestolnice ovoga vladara. Razvojem društvenih odnosa u srednjem vijeku, širenjem obima kulturnih djelatnosti i diplomatskih aktivnosti, na području srednjovjekovnog Visokog izdiferenciralo se nekoliko prostornih punktova koji su bili žarišta političkih, vjerskih, kulturnih i ekonomskih aktivnosti.

Od treće decenije XIV stoljeća Visoko je nesumljivo centar tadašnje Bosne jer u njemu vladari obavljaju intenzivnu diplomatsku djelatnost, održavaju se državni sabori, a prisutni su i djeluju visoki dostojanstvenici Crkve bosanske. Status jednog od najvažnijih političkih središta ovo mjesto zadržalo je do sredine XV stoljeća. Ono po čemu područje Visokog plijeni posebnu pažnju u bosanskoj medievalistici jeste crkva u Milima u kojoj je vršen čin sahranjivanja i obred krunisanja bosanskih vladara.

Bosanski vladari rezidirali su u Visokom, ali i u drugim mjestima u Bosni. Teritorij Visokog sa njegovom neposrednom okolinom je, međutim, bio centrom vladarskih aktivnosti duže nego bilo koja druga rezidencija. Činjenica da se na području u radijusu od 7 kilometara u izvorima javljaju tri ili četiri vladarska dvora, može da posluži kao ishodište razumijevanja suštine polirezidencijalizma u srednjovjekovnoj Bosni gdje se pomjeranje mjesta boravka i djelovanja vladara ne dešava na bazi trajnog sukcesivnog dislociranja graditeljskog zdanja u kojem je smješten dvor, već se pokretljivost vladara i njegovog upravnog aparata ogleda u naizmjeničnom funkcioniranju na više punktova u isto vrijeme, čak i u okvirima lokalne sredine.

Iako je ustanovljena intenzivna djelatnost visokopozicioniranih članova hijerarhije Crkve bosanske, literatura koja formalno sjedište poglavara ove organizacije smješta u područje

srednjovjekovnog Visokog nije uspjela formulirati ubjedljivu tezu na tome tragu. Zato je u radu zadržana rezerva po pitanju središta iz kojeg je rukovođeno funkcioniranjem Crkve bosanske.

O tome da je franjevački samostan sv. Nikole u Milima kod Visokog bio najstariji i jedan od najznačajnijih samostana u srednjovjekovnoj Bosni u historijskoj nauci nema dilema obzirom na brojnost i nedvosmislenost izvora koji ga spominju u kontekstu vremena nastanka i pozicije u horizontalnoj i vertikalnoj strukturi franjevačke redovničke uprave. Značaj visočkog područja za franjevački red očituje se i u njihovu prisustvu u Podvisokom u vidu kuće i crkve. Ostaje, međutim, izražena sumnja u poistovjećivanje grobne i krunidbene crkve u Milima sa samostanskom crkvom obzirom na ukazanu mogućnost njihova funkcionalnog i simboličkog nepodudaranja.

Kulturna klima Visokog od XII do sredine XV stoljeća nosi snažne pečate tadašnjih evropskih umjetničkih i kulturoloških obrazaca koji su posredovani putem arhitekture javnih objekata sa romaničkim i gotičkim stilskim obilježjima prilagođenim provincijalnom funkcionalnom i estetskom konceptu. Elementi autohtonih kulturnih izraza prisutni su u umjetnosti stećaka i vrlo značajnim spomenicima srednjovjekovne pismenosti, na osnovu čijeg prisustva i nastanka na njegovu području kulturna slika Visokog upotpunjuje odraz najvažnijih aspekata srednjovjekovne bosanske kulturne historije.

Podvisoki je prvo podgrađe u Bosni koje je u izvorima označeno terminom "varoš" što je posljedica njegova dinamičnog privrednog razvoja krajem XIV i početkom XV stoljeća koji ga je preobrazio u najznačajniji ekonomski centar srednjovjekovne bosanske države. U ovom naselju je u drugoj i trećoj deceniji XV stoljeća egzistirala jedna od najjačih dubrovačkih kolonija u Bosni.

Proporcionalan ekonomskom značaju Podvisokog jeste vojno-strateški, upravno-politički i arhitektonski značaj utvrđenog grada Visoki u srednjovjekovnim bosanskim prilikama, a očituje se u delikatno određenoj poziciji na terenu i fizičkom opsegu fortifikacijske strukture, funkciji sjedišta velikog kneza bosanskog i povremene rezidencije vladara, raznolikom sadržaju i kompleksnosti arhitektonskih elemenata sa jasnim stilskim karakteristikama.

Područje Visokog svojim iznimnim značajem u političkim, institucionalnim, vjerskim, kulturnim, društvenim i ekonomskim prilikama u srednjovjekovnoj bosanskoj državi postavlja se kao poseban historijski entitet u razmatranju najvažnijih pitanja bosanskog srednjovjekovlja. U sumi rezultata koje je gradila bosanska medievalistika svaki novi naučni uvid u bilo koji segment

historije Visokog u srednjem vijeku direktno se odražavao na povećanje kapaciteta opštih spoznaja o srednjovjekovnoj bosanskoj historiji. Isto tako su nove opšte spoznaje o srednjovjekovnoj Bosni otvarale mogućnost sagledavanja lokalnih fenomena u novom svjetlu. Pošto je ovaj rad pokazao da o nekim važnim pitanjima vezanim za srednjovjekovno Visoko u nauci nije dat konačni sud, jasno je da, zahvaljujući između ostalog i tome, historiografija bosanskog srednjovjekovlja nije ni blizu zatvaranja kruga spoznaja o predmetu koji izučava.

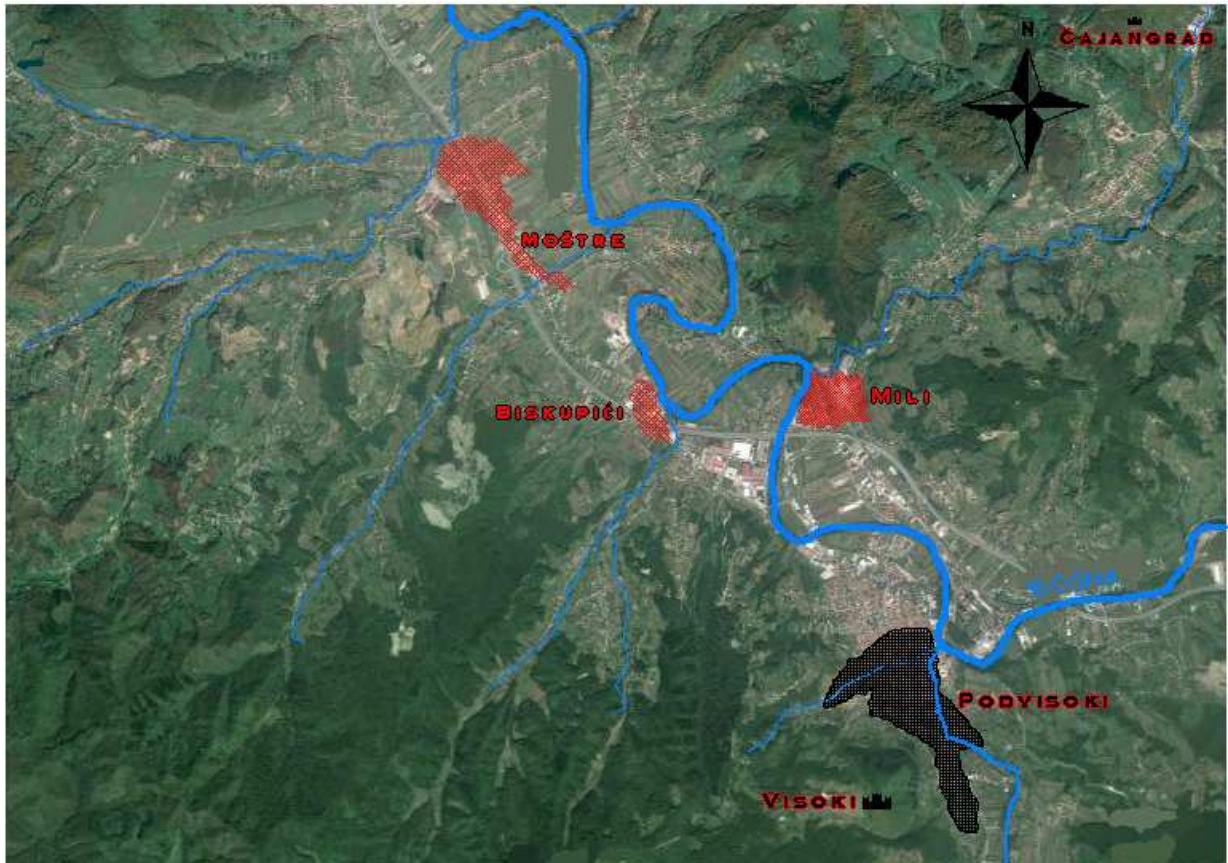
Utemeljenost ove konstatacije počiva prije svega na činjenici da arheologija, posredstvom čijih rezultata je formirana slika o nekim važnim pitanjima srednjovjekovnog Visokog, još nije dala završnu riječ o ovome području obzirom da je do sada iskopano i istraženo maksimalno četvrtina ostataka srednjovjekovnog utvrđenog grada Visoki u čijoj je nesretnoj okolnosti rušenja ili urušavanja nakon pada Bosanskog kraljevstva leži pozitivna mogućnost pronalaska brojnih izvornih fragmenata jer nije bio adaptiran i u funkciji u osmanskom periodu. Arheološki potencijal još uvijek posjeduje i šire područje Mila zato što pisana izvorna perspektiva sugerira egzistiranje kompleksnije koncentracije srednjovjekovnih institucija na ovome mjestu nego je to mauzolejna kapela. Činjenica da ni područje Moštra i Biskupića sa Muhašinovićima nikada nisu opširnije i sistematično prospekciono i arheološki ispitivani dodatno ide u prilog iznesenoj konstataciji.

Također, važni ostaci sakralne arhitekture u vidu temelje crkava u Milima nisu dublje stilski analizirani niti dovođeni u širi kulturološki kontekst putem adekvatnih analogija, tako da i historija umjetnosti ima još toga da kaže o srednjovjekovnom Visokom jer i likovne forme, sadržane i na drugim fragmentima spomenika materijalne kulture, mogu biti blagorodan izvor informacija.

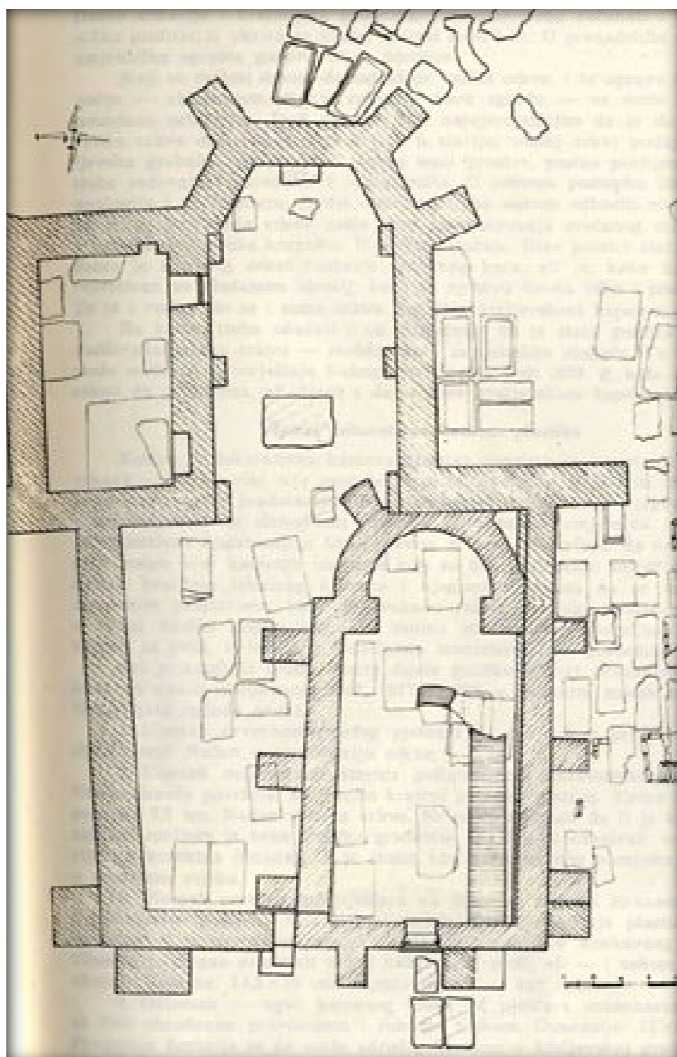
Na kraju treba istaći i to da današnja urbana struktura Visokog u njegovim najstarijim zonama u sebi ima sadržane relikte srednjovjekovne naseobinske fizionimije koja proističe iz logike organskog prilagođavanja geomorfološkim karakteristikama terena, tako da i historija urbanistike može računati na određene elemente u svojoj potrazi za spoznajom o unutrašnjim odnosima fizičkih struktura drevnog podvisočkog urbanotoposa.

V

PRILOZI DIPLOMSKOM RADU

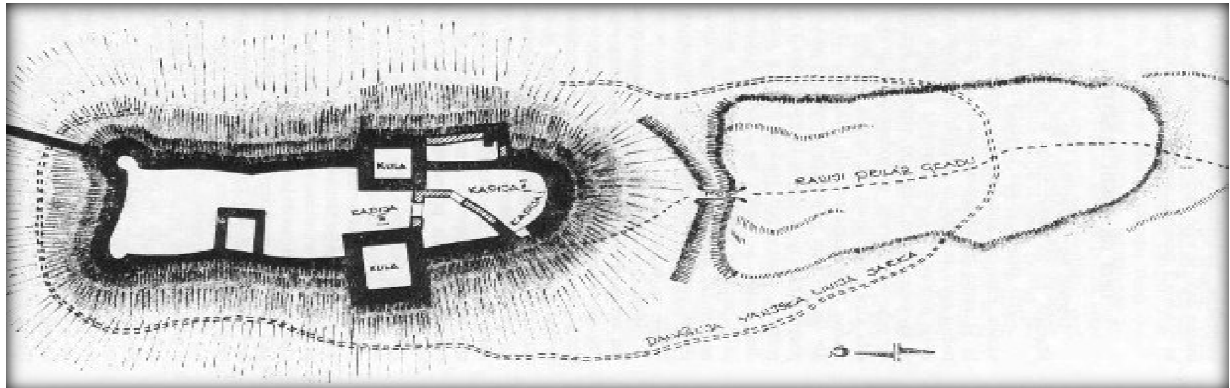
Slika 1. Najvažniji srednjovjekovni punktovi na području Visočkog polja (mapa EK)

Slika 2. Plan arheološkog lokaliteta u Milima sa tlocrtima Romaničke, Starije i mlade gotičke crkve (izvor: P. Andelić, *Visoko i okolina kroz istoriju D*)

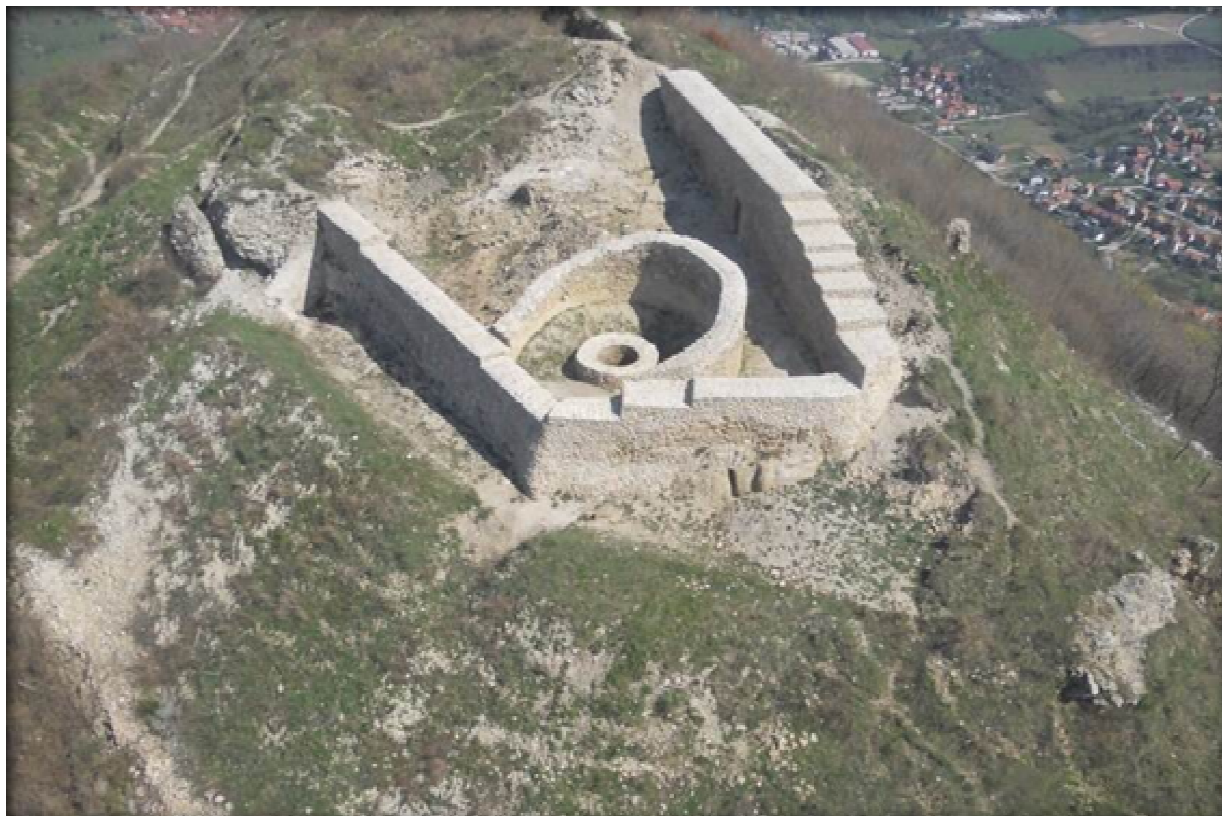
Slika 3. Fragment gotičke bifore iz Mila (izvor: P. Andelić, *Visoko i okolina kroz istoriju D*)

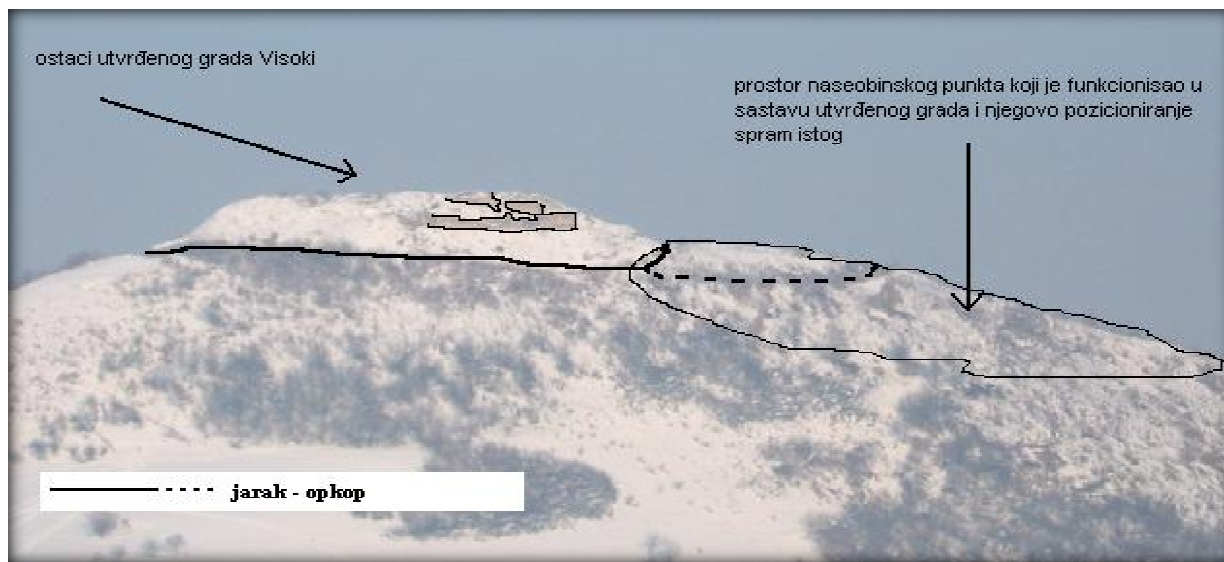
Slika 4. **Mazalićev plan utvrđenog grada** (izvor: Đ. Mazalić, *Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka*)

Slika 5. **Gotički nadvratnik sa utvrđenog grada Visoki**
(izvor: www.zavicajnumuzej.com)

Slika 6. Pogled na otkopani segment grada-utvrde Visoki (izvor: www.Visoko.co.ba)

Slika 7. Kompleks utvrđenog grada Visoki (foto i dijagram EK)

VI

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

K. Horvat,

1909. *Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia. Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja.* GZM, XXI, 1, Sarajevo. 1-104.

T. Smičiklas,

1906. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae.* Vol. IV, Zagreb.

LITERATURA

P. Anđelić,

1963. *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja.* GZM XVIII, Sarajevo. 179-194.

1973. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska,* Sarajevo.

1980. *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima.* GZM, XXXIV, Sarajevo. 236-237.

1984. *Doba srednjovjekovne bosanske države.* U: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine,* Sarajevo. 435-578.

1984. a, *Srednji vijek – Doba stare bosanske države.* U: *Visoko i okolina kroz historiju,* Visoko. 103-309.

1988. *Dvor (73).* U: *Opšti leksikografski dio, AL BiH, Tom I, ZM,* Sarajevo.

1973. *Pogled na Franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni.* U: *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropske kultura", Muzej grada Zenice, Zenica.*

Đ. Basler,

1975. *Veliko učilište Crkve bosanske u mjestu Bosna (Iz kulturne istorije naroda Bosne i Hercegovine).* *Pregled,* 4/LXV, Sarajevo.

I. Bojanovski,

1984. *Razdoblje rimske uprave.* U: *Visoko i okolina kroz historiju,* Visoko. 49-100.

M. Bublin,

1999. *Gradovi Bosne i Hercegovine, Milenijum razvoja i godine urbicida*, Sarajevo. 26-51.

S. Ćirković,

1964. *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd.

P. Ćošković,

1996. *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*. *Croatica Christiana Periodica*, 37, Zagreb. 57-81.

2005. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo.

H. Ćar-Drnda

2014. *Teritorijalna i upravna organizacija Visočke nahije do početka 17. stoljeća*. *Behar*, 121/XXIII, Zagreb. 80-86.

M. S. Filipović,

1928. *Visočka nahija*, Beograd.

S. Jalimam,

1999. *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla.

1999. *Zenički kraj kroz arheološke spomenike*. *Prilozi Instituta za istoriju* 28, Sarajevo. 105-114.

J. Jelenić,

1906. *Kraljevsko Visoko i Samostan sv. Nikole*, Sarajevo.

N. Klaić,

1973. *Problem nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka*. U: *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropske kultura"*, Muzej grada Zenice, Zenica.

V. Klaić,

1882. *Povijest Bosne do propasti Kraljevstva*, Zagreb.

D. Kniewald,

1949. *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*. *Rad JAZU*, knj. 270, Zagreb. 115-276.

D. Kovačević-Kojić,

1978. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo.

H. Kreševljaković,

1934. *Visoko*. U: *Izabrana djela II*, Sarajevo. 685-708.

J. Kujundžić,

1975. *Visočka biskupija. Dobri pastir*, XXV, sv. I-IV, Sarajevo. 133-140.

D. Lovrenović,

2006. *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna Bosanska 1387-1463*, Zagreb-Sarajevo.

Đ. Mazalić,

1954. *Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka*. GZM, IX, Sarajevo. 227-253.

A. Milošević,

2012. *Ranosrednjovjekovni reljef iz Malog Čajna kod Visokog s dodanim natpisom velikog kaznaca Nespina*. Godišnjak ANUBiH, 41. Sarajevo. 187-200.

H. Redžić,

2009. *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.

Đ. Stratimirović,

1891. *Grad Visoki*. GZM, III/2, Sarajevo. 225-240.

N. Šahinović,

2001. *Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoki*. GZM, 48/49, Sarajevo. 386-394.

Ć. Truhelka,

1904. *Naši gradovi, Opis najboljih sredovečnih gradova Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

M. Vego,

1957. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo.

1982. *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo.

D. Zadro,

2004. *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*. *Kritički osvrt na dosadašnja arheološko-povijesna istraživanja*. U: *Prilozi Instituta za istoriju*, 33, Sarajevo. 59-100.

2006. *Grobovi bosanskih srednjovjekovnih vladara u crkvi srpsko-pravoslavnog manastira Vaznesenja gospodnjeg u Mileševi? Pro tempore*, 3/3, Filozofski fakultet, Zagreb. 45-50.